

ISSN 2560-421X

UDK 33+502/504

ECONOMICS

of Sustainable Development

2

Vol. I

Niš, 2017

ECONOMICS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT
ЕКОНОМИКА ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

ДРУШТВО ЕКОНОМИСТА “ЕКОНОМИКА” НИШ
SOCIETY OF ECONOMISTS “ЕКОНОМИКА”, NIS

ECONOMICS

OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

EDITOR-IN-CHIEF:

Prof. Dragoljub Simonovic, Ph.D., University of Nish, Faculty of Economics, Serbia

ASSISTANT EDITORS-IN-CHIEF:

Zoran Simonovic, Ph.D., Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia

EXECUTIVE EDITORS:

Prof. Bojan Krstic, Ph.D., University of Nish,
Faculty of Economics, Serbia

Prof. Snezana Zivkovic, Ph.D., University of
Nish, Faculty of Occupation Safety, Serbia

Prof. Slobodan Milutinovic, Ph.D., University
of Nish, Faculty of Occupation Safety, Serbia

Prof. Sonja Jovanovic, Ph.D., University of
Nish, Faculty of Economics, Serbia

PUBLISHER: Society of Economists "Ekonomika", Nis

EDITORIAL BOARD

Prof. Tatjana Ivanova, Ph.D., Ulyanovsk State University, Russia

Prof. Marijan Cingula, Ph.D., University of Zagreb, Faculty of Economics, Croatia

Tatjana Anatoljevna Salimova, Ph.D., Mordovia State University "N.P.Ogarev", Faculty of Economics, Saransk, Russia

Prof. Zorica Vasiljevic, Ph.D., University of Belgrade, Faculty of Agriculture, Serbia

Prof. Aleksandar Grubor, Ph.D., University of Novi Sad, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Andriela Vitic-Cetkovic, Ph.D, University of Montenegro, Faculty of Tourism and Hotel Management, Kotor, Montenegro

Prof. Velimir Stefanovic, Ph.D., University of Nish, Faculty of Mechanical Engineering, Serbia

Prof. Dragoljub Zivkovic, Ph.D., University of Nish, Faculty of Mechanical Engineering, Serbia

Prof. Slavko Bozilovic, Ph.D., University Union-Nikola Tesla, Serbia

Prof. Lela Ristic, Ph.D., University of Kragujevac, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Jugoslav Anicic, Ph.D., University Union-Nikola Tesla, Serbia

Prof. Dejan Krstic, University of Nish, Faculty of Occupation Safety, Serbia

Prof. Danijela Despotovic, Ph.D., University of Kragujevac, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Sanja Filipovic, Ph. D., Economics Institute, Belgrade, Serbia

Prof. Mirjana Radovanovic, Ph. D., Educons University, Sremska Kamenica, Serbia

Prof. Violeta Domanovic, Ph. D., University of Kragujevac, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Vesna Stojanovic Aleksic, Ph. D., University of Kragujevac, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Vladimir Micic, Ph.D., University of Kragujevac, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Svetislav Milenkovic, Ph.D., University of Kragujevac, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Dragana Gnjatovic, Ph.D., University of Kragujevac, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjci Spa, Serbia

María Dolores Sánchez-Fernández, Ph.D., University of A Coruña, Spain

Prof. Electra Pitoska, Ph.D., School of Management & Economics, Kozani, Greece

Prof. Mirko Markič, Ph.D., Faculty of Management Koper, University of Primorska, Koper, Slovenia

Prof. Konrad Grabinski, Ph.D., Crakow University of Economics, Crakow, Poland

Prof. Drago Cvijanovic, Ph.D., University of Kragujevac, Faculty of Hotel Management and Tourism, Vrnjci Spa, Serbia

Radojica Saric, Ph.D., Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia

Prof. Branko Mihailovic, Ph.D., Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia

Predrag Vukovic, Ph. D., Institute of Agricultural Economics, Belgrade, Serbia

Prof. Nikola Radivojevic, Ph.D., High Technical School of Professional Studies, Kragujevac, Serbia

Prof. Djurdjica Vukajlovic, Ph. D., University Business Academy in Novi Sad, Faculty of Applied Management, Economics and Finance, Belgrade, Serbia

Nikola Curcic, Ph. D., University Union-Nikola Tesla, Serbia

Prof. Marko Jankovic, Ph.D., Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Serbia

Prof. Ana Langović Miličević, Ph.D., University of Kragujevac, Faculty of Hotel Management and Tourism in Vrnjačka Banja, Serbia

Prof. Milovan Vukovic, Ph.D., University of Belgrade, Technical Faculty, Bor, Serbia

Ivana Karabegovic, Ph.D., University of Nish, Faculty of Technology, Leskovac, Serbia

PUBLISHING COUNCIL

Prof. Jelena Petrovic, Ph.D., University of Nish,
Faculty of Sciences and Mathematics, Serbia

Prof. Slobodan Cvetanovic, Ph.D., University of
Nish, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Vesna Sekulic, Ph.D., University of Nish,
Faculty of Economics, Serbia

Prof. Snezana Radukic, Ph.D., University of Nish,
Faculty of Economics, Serbia

Prof. Marija Petrovic Randjelovic, Ph.D.,
University of Nish, Faculty of Economics, Serbia

Prof. Igor Mladenovic, Ph.D., University of Nish,
Faculty of Economics, Serbia

Prof. Svetlana Sokolov Mladenovic, Ph.D.,
University of Nish, Faculty of Economics, Serbia

Boban Nikolic, Ph.D., University of Nish, Faculty
of Mechanical Engineering, Serbia

Tanja Stanisic, Ph.D., University of Kragujevac,
Faculty of Hotel Management and Tourism in
Vrnjačka Banja, Serbia

Filip Djokovic, Ph.D., Singidunum Univrsity,
Belgrade, Serbia

Tamara Radjenovic, University of Nish, Faculty
of Economics, Serbia

Miloš Krstic, Ph.D., University of Nish, Faculty of
Sciences, Serbia

Vladimir Radivojevic, Ph.D., Ministry of Defense,
Serbian Armed Forces, Belgrade, Serbia

Jelena Stanojevic, M.Sc., Univeristy of Nish,
Faculty of Science, Serbia

Ernad Kahrovic, Ph.D., Department of Economic
Sciences, State University of Novi Pazar, Serbia

Lector

VLADIMIR IVANOVIĆ

Prepress & Cover:

MILAN D. RANDJELOVIĆ

Address:

“EKONOMIKA”, Society of Economists
18000 Nis, Maksima Gorkog 5/36

Phone: +381 (0)18 4245 763; 211 443
e-mail: zoki@medianis.net; ekonomika@sbb.rs
WEB: <http://www.ekonomika.org.rs>

Bank Account: 160-19452-17

Printed by:

“MEDIVEST”

18000 Niš

Copies: 200

САДРЖАЈ / CONTENT

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАДОВИ / ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE

Татјана Иванова, Снежана Живковић, Николай Иванов ДРЖИВОСТ СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИХ СИСТЕМА: ИСТОРИЈА ПРОБЛЕМА	1
SUSTAINABILITY OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS: HISTORY OF THE PROBLEM	1
Бојан Крстић, Весна Секулић, Милица Јовановић ЕВОЛУЦИОНИ ПРИСТУП У ТЕОРИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА	17
EVOLUTIONARY APPROACH IN THE THEORY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT	17
Jugoslav Aničić, Goran Kvrđić, Dušan Aničić ПОСЛОВАЊЕ ПРИВРЕДЕ СРБИЈЕ У 2016 ГОДИНИ – ФИНАНСИЈСКИ АСПЕКТ	31
BUSINESS OPERATIONS OF SERBIA IN 2016 - FINANCIAL ASPECT	31
Предаг Вуковић, Бранко Михаиловић ПЕРСПЕКТИВЕ ЗА ОДРЖИВИ ТУРИСТИЧКИ РАЗВОЈ ОПШТИНЕ СТАРА ПАЗОВА	39
PERSPECTIVES FOR THE SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT OF STARA PAZOVA MUNICIPALITY	40
Марија Петровић-Рапђеловић ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ДОБРЕ ЕКОЛОШКЕ ПРАКСЕ КАО ИНСТРУМЕНТ УНАПРЕЂЕЊА ЕКОЛОШКИХ ПЕРФОРМАНСИ МУЛТИНАЦИОНАЛНИХ КОРПОРАЦИЈА	51
IMPLEMENTATION OF GOOD ENVIRONMENTAL PRACTICE AS AN INSTRUMENT OF IMPROVING THE ENVIRONMENTAL PERFORMANCES OF MULTINATIONAL CORPORATIONS	51
Снежана Радукић САВРЕМЕНИ ПРИСТУП ИНТЕРНАЛИЗАЦИЈИ ЕКОЛОШКИХ ЕКСТЕРНАЛИЈА	63
CONTEMPORARY APPROACH TO INTERNALIZATION OF ENVIRONMENTAL EXTERNALITIES	63

Весна Стојановић-Алексић, Александра Бошковић	
ДРУШТВЕНА ОДГОВОРНОСТ ПРЕДУЗЕЋА И ЕТИЧКО ЛИДЕРСТВО	71
SOCIAL RESPONSIBILITY OF ENTERPRISES AND ETHICAL LEADERSHIP	71

ПРЕГЛЕДНИ ЧЛАНЦИ / SCIENTIFIC REVIEW ARTICLE

Владимир Ивановић, Бојан Крстић	
ДИМЕНЗИЈЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА И ДРУШТВЕНЕ ОДГОВОРНОСТИ ПРЕДУЗЕЋА У КОНЦЕПТУ БАЛАНСНЕ КАРТЕ ПЕРФОРМАНСИ	85
DIMENSIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENTERPRISE'S SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONCEPT OF SUSTAINABILITY BALANCED SCORECARD	85
Ивана Костадиновић, Јелена Радојичић	
БАНКАРСКИ СЕКТОР У КОНТЕКСТУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА	109
BANKING SECTOR IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT	109
Сања Филиповић, Мирјана Радовановић	
ЕНЕРГЕТСКА СИГУРНОСТ – КАКО ЈЕ ДЕФИНИСАТИ И КВАНТИФИКОВАТИ?	121
ENERGY SECURITY – HOW TO DEFINE AND QUANTIFY IT?	121

Татјана Иванова¹

Уљановски државни универзитет, Уљановск,
Русија

Снежана Живковић²

Универзитет у Нишу, Факултет заштите на раду,
Ниш

Николај Иванов³

Уљановски државни универзитет, Уљановск,
Русија

P. 1-16

ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE

Received: September, 2, 2017

Accepted: October, 5, 2017

ОДРЖИВОСТ СОЦИЈАЛНО-ЕКОНОМСКИХ СИСТЕМА: ИСТОРИЈА ПРОБЛЕМА

Апстракт

Питање одрживости система одавно занима научнике. То није било у вези са економским проблемима, већ са функционисањем система Света, питања одрживости које се све до открића закона земљине теже решавало a priori. Прво је настајала претпоставка о фундаменталним особинама света – одрживости и хаотичности, а затим је стваран систем. У раду је анализирана еволуција погледа на проблем одрживости, имајући у виду одрживост социјално-економских система као становиште аутора.

Кључне речи: одрживост, систем, структура, социјално-економски систем

JEL класификација: F20

SUSTAINABILITY OF SOCIO-ECONOMIC SYSTEMS: HISTORY OF THE PROBLEM

Abstract

The issue of sustainability of the system have long interested scientists. It was not related to economic issues, but the functioning of the World system, the sustainability issues that until the discovery of the law of gravity was solved a priori. At first an assumption is created about the fundamental features of the world - sustainability and chaos, then the real system. The paper analyzes the evolution of views on the issue of sustainability, taking into account the sustainability of socio-economic systems as the view-point of the author.

Key words: sustainability, system, structure, socio-economic system

¹ tivanova@edu.uven.ru

² snezana.zivkovic@znrak.ni.ac.rs

³ ido@ido.ulstu.ru

Увод

Њутн је први направио динамички модел одрживости Сунчевог система и одмах се срео са питањем његовог функционисања. Научник је решио проблем уз помоћ „Великог Часовничара“ који с времена на време мора да враћа планете на њихову орбиту.

Надаље се појам одрживости развијао паралелно са истраживањем кретања планета. Лагранж (1969) је сматрао да је кретање одрживо уколико се одвија у затвореном простору. Године 1773. Лаплас је формулисао теорему одрживости Сунчевог система: *ако се кретање планета одвија у једном правцу њихова маса је иста, ексцентрицитет и нагиб су мали, а велике полуосе имају незнатна одступања од средњег положаја, онда ће ексцентрицитет и нагиб орбита бити мали у посматраном интервалу* (Лаплас, 1969). Међутим, испоставило се да теорема није примењива у великим интервалима времена и када је маса планета различита, што у ствари и јесте. Ово се примећује и у развоју социјално-економских система где не постоје структуре исте величине, где услови организације нису исти, а постоји тежња да се омогући ефикасно функционисање организације у дужем периоду.

Стварање математички строге и доследне теорије одрживости кретања наука дугује Поенкареу (1971) и руском математичару Љяпунову коме припада најуспешнија дефиниција појама одрживости. *Проучавано кретање се сматра одрживим уколико свако могуће кретање које се од њега мало разликује у почетку, касније врло мало одступа од њега у читавом проучаваном интервалу времена. Уколико постоји макар једно (!) кретање које се у почетку мало разликује од проучаваног, а које ће постепено, макар и после дуго времена, приметно да одступи од њега, онда је проучавано кретање – неодрживо* (Љяпунов, 1950). Када говоримо о одрживости сунчевог система, по правилу, имају у виду одрживост кретања великих планета у бесконачном или веома великом, упоредивом са његовом старошћу, временском интервалу. Другим речима, одрживост система је могућа када се не дешавају никакве принципијелне промене. У овом случају крајње испољавање неодрживости је напуштање Сунчевог система, пад на Сунце или судар са другом планетом. Не чуди што многи научници под одрживошћу система подразумевају управо непромењивост његових елемената и околине. На пример, совјетски математичари А.Н.Колмогоров и В.И. Арнолд и амерички математичар Ј.Мозер разрадили су теорију која је названа КАМ-теорија. Њен прилог Сунчевом систему даје следећу теорему: *ако је маса планета прилично мала, ексцентрицитет и нагиб орбита мали, онда ће за већину почетних услова (изузев резонантних и блиских нама) кретање бити условно-периодично, ексцентрицитет и нагиб ће бити мали, а велике полуосе ће вечно осцилирати у близини својих првобитних вредности. Али таква одрживост је могућа само уколико не постоји резонанца, што је немогуће чак и у превеликим системима.*

Одрживост у условима сталних промена

Шта је онда одрживост у условима сталних промена? Ако као објекат проучавања узмемо социјално-економски систем, у којем се функционисање елемена-

та данас одвија уз бесконачне промене на микро- и макронивоима, онда теорема (КАМ-теорија) оповргава одрживост економије!? У ствари, постоји много облика одрживости: везано за ометање почетних података (одрживост по Љапунову), везано за сметње које стално делују, структурна, практична орбитална, одрживост по Поенкареу, одрживост по Жуковском, одрживост по Лагранжу итд. (Филатов, 2003). У овим дефиницијама крије се могућност да се одрживост система означи и у случају постојања сметњи како унутар система, тако и ван њега. Није случајност да се најчешће користе две врсте одрживости – везано за ометање почетних података и везано за сметње које стално делују (прилично мали спољашњи утицаји). *Одрживост везано за ометање почетних података није ништа друго до непрекидна зависност решења од почетних података, праведна у бесконачном временском интервалу* (Филатов, 2003). Наведену зависност математички можемо приказати на следећи начин:

$$\|x_1(t) - x_2(t)\| \leq \|x_{10} - x_{20}\| e^{Lt}, \quad (1.1)$$

где је $L - const.$ Липшица;

t – време које улази у исечак времена $[t; T]$, у којем се разматрају одлуке.

Добијена оцена говори о непрекидној зависности одлука од почетних података. Из ове оцене се види да, ако су почетне тачке x_{10} и x_{20} близу, тј. мала је вредност $\delta = \|x_{10} - x_{20}\|$, онда ће решења $x_1(t)$ и $x_2(t)$ бити такође близу, али само у неком крајњем временском интервалу $0 \leq t \leq T$. У овом интервалу (1.1) имаће облик:

$$\|x_1(t) - x_2(t)\| \leq \delta e^{Lt}. \quad (1.2)$$

Ако желимо да растојање између решења $x_1(t)$ и $x_2(t)$ не прелази задату вредност η у временском интервалу $0 \leq t \leq T$, онда ћемо добити

$$\|x_1(t) - x_2(t)\| \leq \delta e^{Lt} \leq \eta. \quad (1.3)$$

Смисао одрживости везано за сметње које стално делују састоји се у томе што свако решење *ометаног* система, које је у *почетном* тренутку блиско задатом решењу *неометаног* система, остаје му близу *увек* уколико су сметње које стално делују прилично мале. Одрживост уз сметње које стално делују управо је повезана са објашњењем онога што се догађа у бесконачном временском интервалу са решењима почетног и ометаног система који долазе у почетни тренутак из једне исте тачке. *Одрживост везано за сметње које стално делују није ништа друго него непрекидна зависност решења од десног дела једначине у бесконачном временском интервалу* (Филатов, 2003). О томе говори и следећа формула:

$$\|x(t) - y(t)\| \leq \|x(0) - y(0)\| e + \beta/L (e^{Lt} - 1) \quad (1.4)$$

Развој реалних система није монотон и подразумева не само прогресивне правце, већ и путеве деградације (које може сменити прогрес, а могу довести и до краха), и правце ремећења. У процесу развоја који се састоји од стадијума ево-

луције и наглих промена који се циклично понављају, систем стално прелази из одрживог стања у неodrживо и обрнуто. Дуго се сматрало да су неodrжива кретања бескорисна, да се не могу пратити и да, пре или касније, морају нестати и да практичне користи од њих нема. У теорији је то и могуће. Међутим, у пракси неodrжива кретања могу имати пуно право на постојање и практичну примену. Овде улазимо у област *практичне одрживости*. Анализа појма практичне одрживости укључује следеће аспекти:

1. Анализа практично дозвољених почетних сметњи;
2. Анализа практично дозвољених накнадних одступања;
3. Процена временског интервала ван чијих граница еволуција система нема интереса;
4. Анализа максимално дозвољеног спољашњег утицаја.

Ако ометано решење уз дозвољене почетне сметње (или дозвољене спољашње сметње) у *задатом временском интервалу* одступа од неометаног решења у дозвољеним границама, онда се такво неометано решење назива *практично одрживим*. Аутори су сагласни са мишљењем Филатова: „Васељена је, очигледно, теоретски неodrжива. Могуће је да се развој креће од бифуркације до бифуркације, а између њих систем је практички одржив. Ако је то тако, онда теоретске одрживости у природи у принципу нема, и треба проучавати само неodrживост и њено реално оваплоћење – практичну одрживост“ (Филатов, 2003).

Узмимо да је задато мноштво V_0 дозвољених сметњи почетних података и мноштво V_t дозвољених накнадних одступања ометаног решења од неометаног. У многим случајевима као мноштво V_0 узима се мноштво у облику:

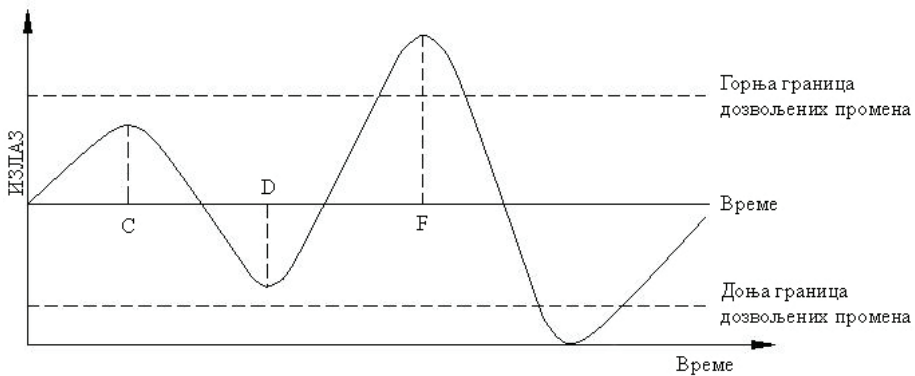
$$V_0 = \{ y(t_0) : \|\varphi(t_0) - y(t_0)\| \leq b_0, b_0 > 0 \} \quad (1.5)$$

а као мноштво V_t мноштво

$$V_t = \{ y(t) : \|\varphi(t) - y(t)\| \leq b, b > 0 \}. \quad (1.6)$$

Узмимо да су надаље задати временски интервал $[t_0, t_0+T]$, и мноштво F промена параметара система.

Неометано решење $\varphi(t)$ назива се практично одрживим, уколико постоји такво мноштво у простору дозвољених значења параметара да решења $y(t)$, која почињу у мноштву V_0 , остају у мноштву V_t у интервалу $[t_0, t_0+T]$. То је приказано на Слици 1.

Сл.1. Одрживост предузећа као система

Може се извести прелиминарни закључак: истичући прилично велики број облика одрживости, покушавамо да пронађемо одговор на питање: како да систем сачува свој квалитет уз постојање сметњи!? Према мишљењу аутора, одговор је следећи: само услед сталних промена (неодрживости) путем адаптације се може достићи практична одрживост система.

Ако као пример наставимо да описујемо функционисање Сунчевог система, онда можемо рећи следеће: уз постојање резонанце еволуција динамичког система може ићи у два правца:

1. Систем ће проћи кроз резонанцу, што ће довести до нагле скоковите промене елемената орбите, на пример, њеног нагиба;
2. Систем ће запети у резонанци и прећи ће у ново стање са либрационим режимом кретања у коме ће позициони елементи (велика полуоса, нагиб) заједно или одвојено осетити колебање понекад прилично велике амплитуде.

Сваки од ових сценарија може довести до тога, да објекат пређе у нову орбиту. И то је важно: објекат ће сачувати свој квалитет и развијаће се, иако у новим условима. Значи, са извесним степеном сигурности може се тврдити да је *одрживост система његова способност сталне промене, способност система да сачува своје параметре у одређеној области вредности која му омогућава да одржи квалитативну одређеност, између осталог и спојева, веза и понашања (али не и равнотеже!)*. Таква одрживост се формира у процесу адаптације система на спољашње и унутрашње услове измењене услед катастрофе и опстаје током великог дела еволуционог стадијума.

Одрживост система

Први пут је одрживост предузећа почела да се разматра још 20-их година XX века. Сматрало се да се приликом рада са минималним одступањима система од сталона на његовом улази и излазу (или у границама задатих одступања) он сматра

одрживим (Джонсон, Каст, Розенцвейг, 1971; Кунц Г., О'Доннел, 1981; Алексеев, 1998; Игнатъева, 2000).

Анализа економске литературе показује да код истраживача, када је реч о одрживости предузећа, постоји практички јединствено мишљење, макар и уз различиту интерпретацију:

- Стање одрживости асоцира на стање равнотеже, стабилности, избалансираности, било каква одступања од равнотеже значе и смањење одрживости (или њен губитак) (Долгий, Лоскутов, 1998; Савинская, Багиева, 1999);
- Обавезан услов одрживости предузећа је развој (Бодров, Мальгин, Тимирясов, 2002);
- Под одрживошћу организације подразумева се очување њене релативне целовитости, структурираности и рентабилности која омогућује репродукцију радне снаге уз све могуће промене средине, као и спречавање нарушавања структуре у кризним ситуацијама (Гусаров, 2004).

Као што видимо, у дефиницију улазе појмови равнотежа и развој. Али овде је присутна и извесна противречност. У економској енциклопедији равнотежа се дефинише као стање економског система које карактерише постојање избалансираности, уравнотежења различито усмерених фактора. Равнотежа може бити неодржива – краткотрајна и одржива – дуготрајна (Популярная экономическая энциклопедия, 2000). Борисов (2002) дефинише економску равнотежу предузећа као оптималну корелацију у производњи, размени, расподели и потрошњи ресурса неопходних за постојање и развој предузећа. Међутим, овде је неопходно истаћи да постоје различита гледишта када је равнотежа у питању. Брагински и Певзнер (1991) под равнотежом подразумевају ситуацију у којој у ситуацији непромењивости спољашњих услова и параметара ниједан од учесника привредног процеса није подстакнут да мења своје економско понашање.

Семантичко значење термина „равно-“ подразумева или једнакост неких делова, показатеља, карактеристика предузећа, или њихову оптималну корелацију. Једнакост по дефиницији не може да одражава динамички карактер постојања било ког система, она противречи расту или другим правцима развоја предузећа, чије је достизање у нестабилним, тешко предвидивим условима могуће само уз сталну променљивост деловања система, како би се „напипао“ потребан пут развоја. Ово се може илустровати следећим примером. *Ходач по жици у циркусу је стабилан онда када балансира свим деловима тела, што је чак невидљиво гледаоцу.* Оптималан спој и корелација било којих показатеља објекта представљају несталан критеријум који зависи од конкретне ситуације и, самим тим, не може да послужи као мера одрживости предузећа. Више основа има и више одговара системском приступу посматрање предузећа не као уравнотеженог система, већ као система економских односа, чија се структура ствара и мења у складу са конкретним условима делатности предузећа што и дефинише избалансираност и одрживост његовог постојања и развоја. На пример Харипов (2001) и Хананов (2001) под економском одрживошћу подразумевају систем економских односа који подразумева формирање и коришћење финансијских ресурса, у оквиру којих предузеће превазилази објективна спољашња ограничења путем унутрашње промене и

прилагођавања (а у низу случајева путем активног отпора), као и путем добијања могућности да остварује проширену репродукцију. Велика група аутора тврди да је одрживост „способност система да врши нормалну репродукцију створене структуре економских односа. Могућност постизања економске одрживости и фактичко стање економског система дефинише корелацију снага и степен реализације економских интереса субјекта, од чега зависи очување целovitости система“ (Бодров, Мальгин, Тимирясов, 2000; Осокина et al., 2000). Овај приступ подразумева развој као основани услов постојања предузећа, утицај спољашњих и унутрашњих фактора. Али шта је развој? Развој је повезан са квалитативним променама. Другим речима, промена и развој су подврсте процеса промена које се издвајају у зависности од нивоа уређености датог процеса (Иванова, 2004). Ако се објекат развоја посматра као систем, онда се под квалитативним променама подразумева настајање нових одрживих структурних компоненти – елемената, веза, зависности, тј. процес развоја повезан је са променом структуре система. Овде бисмо хтели да скренемо пажњу на неке методолошке моменте.

Особину развоја имају многи системи, па изузетак није ни систем руковођења. Развој је пут који прелази сваки конкретан систем од тренутка свог настанка. Развој, како је познато, представља закономерну, квалитативну промену и карактерише га неповратност и усмереност. Као и сваки други систем, систем руковођења организацијом у свом развоју пролази кроз низ узастопних етапа, тј. има свој животни циклус: 1) појава; 2) формирање; 3) зрелост; 4) промена.

Појава и формирање представљају прогресивне промене система, тако рећи то је процес формирања, организације система руковођења. Са своје стране, промена одражава процес дезорганизације система руковођења. Период зрелости одражава стационарно стање система, реализацију његовог потенцијала. „Стационарност система је очигледно исто што и стационарност структуре“ (Прохоренко, 1969). У овом периоду процес организације се уравнотежује према једнаком по снази, али супротном по правцу процесу дезорганизације.

Настанак значи појаву новог квалитета. Али ниједан нов систем руковођења не настаје на празном месту, чак и ако је настанак система повезан са револуционарним социјално-економским променама, ипак се све одвија на основи претходног система. Наставши на основи старих система руковођења, нови систем има системске квалитете који се учвршћују и шире у процесу функционисања и развоја. Постепено нов систем руковођења се „дограђује”, тј. образује нове подсистеме који су неопходни за реализацију сопствених функција и постизања задатих циљева. “У процесу развоја појаве обично се запажа следећа законитост: развој у почетку не иде на рачун свих елемената, већ на рачун уже или мање уске групе дефинишућих елемената са накнадним додатним развојем свих осталих елемената појаве” (Свидерский, 1962).

Сваки социјално-економски систем има историјски континуитет. Како истиче Аверјанов, процес настанка се може поделити на две етапе: „1) прикривена, када се у крилу старог појављују нови елементи, одвија се њихов квантитативни рас; 2) отворена, када нови елементи стварају нову структуру, тј. квалитет” (Аверьянов, 1976).

Настанак сваке новине сведочи о томе да се старо у датим условима исцрпело, престало је да задовољава потребе субјекта руковођења. То значи да разне организационе промене елемената система не воде ка усавршавању, већ ка његовој промени.

Настанак и развој система је настанак и развој његових противречности. Настанак представља противречно јединство процеса диференцијације и интеграције: диференцијација елемената појачава њихову интеграцију, а интеграција, са своје стране, ствара претпоставке за диференцијацију. Свидерски наводи да "... карактеристична особина развоја као потешкоће је јединство процеса повећања разноликости структурних зависности, с једне стране, и целовитости елемената у оквиру дате структуре са друге" (Свидерский, 1962). Овај диференцијално-интеграциони процес је организациони процес: "... процес компликовања структуре се може окарактерисати као процес диференцијације и интеграције" (Прохоренко, 1969).

Зрео систем се налази у одрживом стању, али то не значи и заустављање процеса узајамног деловања противречних страна датог система, што условљава даље промене. Са развојем система руковођења, развијају се и његове функције. Систем се специјализује и почиње да се прилагођава на одређени начин узајамног деловања са спољашњом средином. У период зрелости прекидају се процеси диференцијације – међу елементима система формира се одржива веза, структуризација се завршава. Као и било који други систем, систем руковођења може успешно да функционише у оној средини у којој се формирао. Прелазак система у другу средину неизбежно ће изазвати његову промену. То је закон постојања сваког система.

Али чак функционисање у повољним спољашњим условима не искључује заштравање унутрашњих противречности које га изводе из стања равнотеже. Систем руковођења улази у завршну етапу свог развоја – етапу промене.

Промена система руковођења значи његов прелазак у нов квалитет. Узрок промена је противречност између облика везе елемената система и њиховог узајамног деловања са спољашњом средином. Спољашња средина утиче на систем руковођења тако што мења начин његовог узајамног деловања са средином. Прохоренко сматра да "... промена унутрашње структуре ствари праћена је одговарајућом трансформацијом свеукупних њених спољашњих особина, а свакој промени спољашњег света одговара одређени (битан или небитан) напредак у унутрашњој структури датог тела" (Прохоренко, 1969).

Будући да се функције појединачних подсистема и елемената мењају, мењају се и њихове везе са осталим деловима система руковођења који функционишу као пре. Долази до смањења количине старих елемената и узајамног деловања, повећава се број нових – један систем на тај начин нестаје, а други настаје. Процес промене једног система руковођења представља истовремени процес стварања новог.

Развој се повезује са одређеном усмереношћу процеса. Прогресивни развој се одликује повећањем нивоа организације система и његовим усложњавањем. Оно што је главно у правцу развоја је стварање нових могућности у реализацији основних циљева система: унутрашњих захтева и оних који долазе споља.

Организација је отворен систем, тј. систем који стално тежи да сачува баланс између унутрашњих могућности и спољашњих сила околине (тј. самостабилишући) како би сачувао своје одрживо стање.

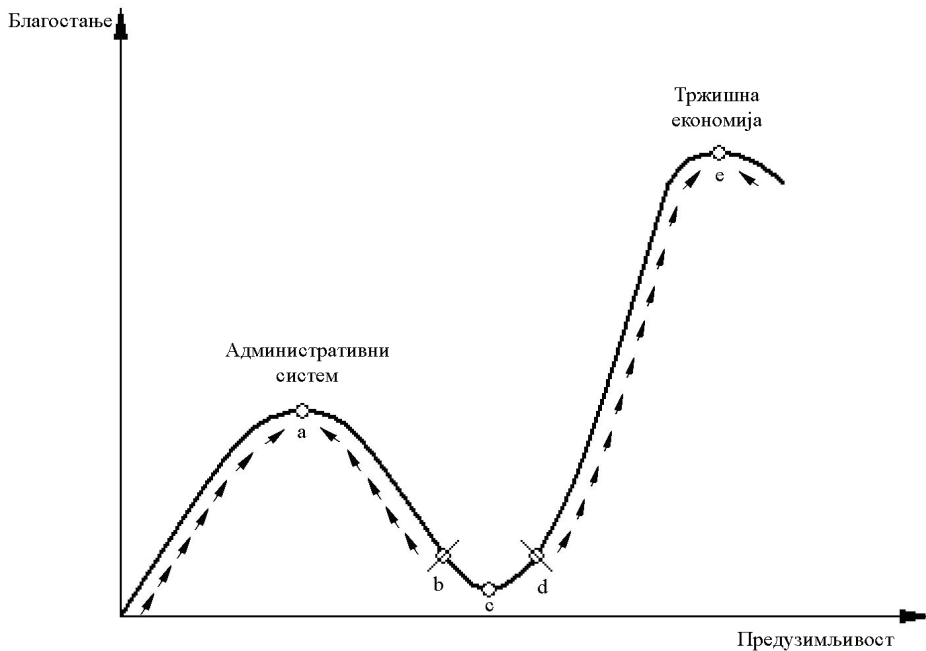
Одрживост је способност система да се приближи уравнотеженом стању приликом утицаја унутрашњих и спољашњих сметњи и то путем сталних промена. Притом сматрамо да предузеће тежи одрживости увек, а не само приликом незнатних одступања како сматрају неки аутори. На пример, Романцов (2002) пише да је

„одрживост индустријског предузећа способност система руковођења да омогући функционисање предузећа и под утицајем спољашњих и унутрашњих фактора у стању равнотеже и да га враћа у дато стање после незнатних одступања”.

Анализа приказаних гледишта омогућује да се изведе закључак да већина аутора акценат ставља на прилагођавање, на адаптивни карактер понашања предузећа у одређеном стању околине. Под одрживошћу неког система или процеса подразумева се непостојање склоности ка његовим осцилацијама и променама; чврстина, отпорност, поузданост; постојаност, останак у истом стању; способност да се очува дато стање без обзира на деловање различитих снага (Философский энциклопедический словарь, 1999). На пример, Хананов истиче да се одрживост постиже у таквом „стању економских и друштвених односа у коме нема критичних претњи и у коме се чува способност субјекта да адекватно реагује на те претње чим настану” (Ханнанов, 2001). Али, како смо већ истакли, спољашња средина данас не даје могућност да се надамо да неће бити катастрофалних претњи и да је могуће прилагодити се: претње настају брже него што предузећа успевају да им се прилагоде и да предвиде многе од њих. Савремени услови постављају питање неефикасности адаптивног понашања предузећа, крајње динамични и тешко предвидиви они захтевају непрестани развој организације.

У својој књизи „Теорија катастрофа” А. Арнолд наводи низ примера када се одрживи успостављени режим функционисања система обично урушава сусревши се на неодрживим режимом (при чему је у тренутку сусрета брзина конвергенције бесконачно велика) или услед нарастања (бескрајно брзог) самоодрживих осцилација. Ово појашњава зашто је тако тешко борити се са катастрофом када су њени знаци већ приметни: брзина њеног приближавања неограничено расте са приближавањем катастрофе (Арнолд, 1990).

Навешћемо пример из теорије реорганизације. Математички модел теорије реорганизације направљен је дуго пре реорганизације економије у Русији крајем XX века. Проблеми реорганизације се састоје у нелинеарности. Општеприхваћене методе руковођења где су резултати пропорционални напорима овде не делују, и неопходно је извршити руководилачке утицаје засноване на понекад парадоксалним закључцима нелинеарне теорије. Са становишта теорије реорганизације замену административног система управљања економијом тржишном можемо приказати на следећи начин (Слика 2):

Сл. 2. Промене у смислу теорије операције (Острейковски, 2005)

А. Арнолд изводи следеће квалитативне закључке за нелинеарни систем који се налази у устаљеном, потврђено лошем стању, под претпоставком да у границама видљивог постоји погодније одрживо стање система:

1. Постепено кретање према бољем стању одмах доводи до погоршања (тачка а на Слици 2). Брзина погоршања приликом равномерног кретања ка бољем стању се повећава;
2. Како се одвија кретање од горег стања ка бољем отпор система променама свог стања расте;
3. Максимум отпора (тачка b) постиже се пре него најгоре стање (тачка c) кроз које је потребно проћи како би се постигло боље стање. Када прође максимум отпора стање система наставља да се погоршава (до тачке c);
4. Како се систем приближава најгорем стању на путу реорганизације, отпор система, почев од неког тренутка, се смањује (тачка b). И чим се прође најгоре стање система (тачка c), отпор не само да у потпуности нестане, већ систем почиње да се приближава ка бољем стању (пут ка тачки e);
5. Вредност погоршања неопходног за прелазак у боље стање може се поредити са финалним побољшањем и повећава се како се систем усавршава. Слабо развијен систем може прећи у њега скоро без претходног погоршања, док развијен систем, услед своје одрживости (читај – окамењености), на такво постепено, континуирано побољшање није спреман;

6. Ако се успе да се систем одмах, скоком, а не континуирано, прилично брзо преведе из лошег одрживог стања ка добром, онда ће надаље он сам по себи еволуирати ка добром стању. Скок може иницирати само интелектуални потенцијал човека.

Наведени закони су објективни закони функционисања нелинеарних система на које се мора рачунати. Наведени најједноставнији квалитативни закључци из нелинеарне теорије реорганизације веома су важни и истовремено веома поуздани: они врло мало зависе од детаља функционисања система.

У овом контексту донекле ограничен приступ дефинисању одрживости представља акценат на финансијској одрживости предузећа, будући да овде, по дефиницији, не може постојати неравнотежа (Березников, Дли, 2002). А управо је овакав приступ главни приликом дефинисања одрживости социјално-економских система.

Као што смо већ истакли, за очување организације потребне су активности важније од оних, од којих се састојала наша организациона целина. Повећање активности може нам пружити средина, што, са своје стране, изазива неопходност промене унутрашње корелације комплекса, његове структуре. Правећи паралелу између социјалног и живог, Богданов (1989) је истицао да у живој ћелији процеси раста мењају молекуларне везе, а у социјуму развој организације води ка промени структуре. Предузеће мора тако да руководи својом делатношћу, унутрашњим, а можда и спољним параметрима, да омогући не само одрживо функционисање, већ и да стално ствара додатне предности, предухитривши тако будуће промене средине, да реализује могућности које се пружају и да смањује претње, остајући притом унутра и споља одрживо. Раније смо говорили о математичким основама практичне одрживости. У економском контексту практична одрживост организације зависи не само од количине активности-отпора сконцентрисаних у њој, већ и од начина њиховог споја, од карактера њихових организационих веза, облика организационе структуре. Чак и у економској теорији, приликом одређеног разматрања одрживости новчане јединице, главна улога се даје човеку: „На одрживост новчане јединице, осим њене покривености робом, утицај врше и фактори повезани са особеностима економског и монетарног понашања индивида” (Коцегулова, 2005). Сматрамо да је неопходно да се на овоме детаљније задржимо.

Свако предузеће представља неку структурну творевину која поседује системске особине. Најважнија особина система је то, што елементи који чине систем узајамним везама образују јединствену целину са квалитативно новим особинама. Имајући у виду ову особину, треба истаћи да је систем уређен скуп елемената који су узајамно повезани и узајамно делују, стварајући јединствену целину, са особинама које немају елементи који га чине. Систем карактерише целовитост, активност која је у стању да се развија и усавршава своју организованост. У овој вези издвајају се општесистемске, интегралне особине система које карактеришу његово понашање: корисност, ефикасност, самоорганизација, безбедност, одрживост, могућност руковођења, поузданост, живост.

Интегралне особине сложених система уопштено узев не представљају збир особина који улазе у систем елемената. За реалну процену стања система неопходно је проучавање свих његових особина. Сваки систем мора да одговара својој

средини, да јој се прилагођава, што пружа могућност да се говори о одрживом организованом систему, тј. да се констатују позитивне и негативне промене.

У датом контексту одрживост се може разматрати са две стране. Са једне стране, под одрживошћу се може подразумевати очување, непромењиво стање у односу на ометајуће утицаје спољашње и унутрашње средине организације, са друге – може се разматрати као процес, својеврсно кретање „напред”, услед којег долази до развоја и усавршавања организационих структура и система.

Према мишљењу аутора, друго је очигледније, зато што ништа није стално, што значи да су у сваком организованом систему увек присутни елементи хаоса који захтевају координацију (Иванова, Жесткова, 2001). Ако као пример узмемо одрживост новчане јединице, треба се сетити теорије о споразумима (конвенцијама) – једног од праваца институционалне теорије у оквиру њене француске школе, где је споразум - одређен облик координације узајамног деловања индивидуа који настаје под утицајем свих формалних и неформалних норми и правила друштвеног понашања. Индивиде делују у оквиру различитих облика координације или споразума поштујући норме друштвеног понашања, тј. делују „у средини коју чини мноштво разноврсних сфера или светова” (Тевено, 1997). У тектологији као организација помиње се „организациони комплекс”, чији елементи су различите активности-отпори који се налазе у одређеном односу и узајамном деловању. Притом та веза, довољно прилагодљива и покретљива, доприноси лако прегруписавању елемената; није случајно овај карактер веза добио назив „организациона пластичност” (Богданов, 1989). Организациона пластичност доприноси повећању прилагодљивости комплекса новим променљивим условима средине, што погодује стабилном развоју система. Међутим, пластична организација крије у себи једну противречност: покретљивост елемената система доводи до нарушавања веза међу њима, што изазива нарушавања равнотеже и доводи до својеврсне неодрживости организације. На тај начин организациона пластичност с једне стране доводи до усложњавања организационих облика, повећања њихове прилагодљивости и организованости, а са друге стране до смањења јачине, стабилности, појаве нових „слабих тачака”.

Налазећи се у сталној интеракцији са средином, систем враћа своје активности, али истовремено исто толико узима из околине. У суштини систем се развија. Према мишљењу аутора, развој је начин постојања комплекса у променљивој средини.

Унутар система настају процеси усмерени на превазилажење спољашњег утицаја и успостављање равнотеже. На тај начин очување облика и одрживости читавог система могуће је само на рачун прогресивног развоја, у супротном он не би опстао под утицајем све сложеније средине.

Полазећи од постојања узајамних односа и интеракције између система, тј. од постојања усаглашеног развоја система, може се тврдити да одрживост организације зависи од нивоа организованости система. Одрживости читавог система доприноси то, што један део система усваја оно што је одбацио други. Осим тога, одрживост комплекса се може постићи и на рачун додатних веза са другим системима и повећања разноврсности датог система. Што је систем разноврснији, то је већа шанса да један његов оштећени елемент може бити замењен другим. „Природа, поред све своје бесконачности и вечности, има почетак и крај... Одрживост је

тежња ка равнотежи, интеракција почетка и краја" (Эшби, 1959). Другим речима, нормално стање система је стање неравнотеже. За то постоје објективни узроци које смо већ помињали говорећи о човеку, о разноврсности његовог стања. Надаље желимо да скренемо пажњу на приступ Ваљтуха, који полази од тога да у процесу производне делатности човек „од предмета који се налазе у природи систематично ствара производе који или уопште не могу настати спонтаним природним путем, или настају веома ретко" (Ваљтух, 1996). Према његовом мишљењу, производња представља производњу информације. Информација, као мера разноврсности, формира неодређеност, релативну неравнотежу која доприноси одрживости. Информациона интеракција са читавом природом представља резонантну интеракцију. Помињући одрживост Сунчевог система истакли смо улогу резонантности у постизању одрживости. У вези са тим, Амирханова (2005) дефинише одрживост економског система на следећи начин: „Одрживост економских система је способност да се истовремено добија, обрађује информација, да се формирају ресурси и да се производи са захтеваном продуктивношћу, а у складу са потражњом потрошача уз утицај ометајућих фактора унутрашње и спољне средине”.

За очување система у променљивој спољној средини није довољна проста размена равнотеже. Гаранција одрживости може бити само повећање активности, када се нови неповољни утицаји не сусрећу са ранијим, већ са нарастајућим отпором. И нарушавање система се догађа управо због смањења тих активности-отпора.

Ако се организација развија, то води ка даљем усложњавању организације, појави додатних веза које воде до стабилнијих структурних корелација.

У кибернетици стабилност карактерише способност система да функционише у стањима блиским равнотежи у условима сталних спољних и унутрашњих ометајућих утицаја. Равнотежа се дефинише као динамична, тј. то није толико стање, колико је процес за који је карактеристична уравнотежена трајекторија кретања система. Трајекторија ће бити уравнотежена уколико сигурно и у најкраћем времену или простору води систем ка циљу. Постизање тачно одређеног стања равнотеже и остајање у том стању током дужег времена је пре изузетак, граница којој се само приближавамо. Иако приближавање таквом граничном стању захтева од система многе квалитете који се у комплексу дефинишу као одрживост.

Смањење одрживости и криза система

У стварности не срећемо апсолутно, већ релативно одржива стања организације. Таква стања нису стања потпуне равнотеже, већ су слична уравнотеженима. У таквом „квасиуравнотеженом” стању наилазимо на релативно слабу размену енергије између система и околине, али зато на релативно велику информациону везу међу њима.

Што је већа разноврсност унутрашњих веза у систему, то је он мање одржив, и обрнуто, са повећањем њихове сличности долази до повећања одрживости система. У првом случају постојеће структурне противречности опстају и придодају им се нове и нове, у другом – поремећај одваја од комплекса пре свега најслабије повезане са њим елементе, развија најпротивречније везе. Усложњавање ових веза,

повећање њихове разноврсности смањује одрживост читавог система. И пре или касније развој система доводи до нестабилности и кризе, делови целине постају различити, и акумулиране системске противречности надвладавају снагу додатних веза између делова и воде до њиховог кидања, до општег поремећаја организационог јединства.

Одрживост структуре зависи од: 1) постојања механизма предвиђених за то да неке најважније карактеристике система остају практично непромењиве независно од свих спољашњих утицаја; 2) постојања такозване „структурне сувишности”, тј. могућности паралелног стварања битних елемената система. Таква сувишност омогућава да се сачува функционисање система уз неповољне спољашње утицаје, што значи да се очува одрживост структуре. Међутим, постоје и одређене границе. Ако услови спољашње средине прелазе те границе у којима систем са датом структуром одрживо функционише, онда долази до поремећаја основних функција, а затим и структуре у целини. Како би се спречила таква ситуација системи могу да компензују неповољне сметње захваљујући својој разноврсности, постојању ширих граница промена сваке сметње и оперативности у времену. Одрживост система је, у ствари, последица решења кризе.

Криза сваког система представља прелазак из једне етапе развоја у другу, из једног квалитативног стања у друго са својом критичном тачком. Узрок сваке кризе је нарушавање неке унутрашње везе која доводи до губитка одрживости равнотеже у којој се систем налазио.

Криза се може посматрати са два становишта: као позитивна и као негативна појава. Позитивна улога кризе се састоји у томе, што, нарушавајући најслабије и најмање организоване елементе, она приморава да се одбаце застарели начини опстанка у корист савремених начина и облика. Услед тога, по окончању кризе, систем ће бити опорављен, јединствен и усаглашен и, без обзира на велико привремено слабљење, биће у стању да постигне нов процват на вишем нивоу организације. Негативна страна кризе је то, што заједно са застарелим елементима и везама страдају и други, корисни и важни за развој система. Слабе читава предузећа и то нису сва из реда технички и економски слабијих и лоше организованих: општи слом захвата и велики број напредних предузећа. У овоме се огледа релативан карактер сваке одрживости: уколико су услови повољни, до поремећаја елемената би могло и да не дође, док уз одређене услове, долази до поремећаја елемената који су се чинили стабилни. Тако је одрживост целине у односу на њену средину сложен резултат делимичне одрживости различитих делова комплекса у односу на утицаје који се на њега врше. Максимум релативне одрживости постиже се равномерном поделом активности-отпора између свих карика целине које се налазе под претњом, јер и најслабији утицају могу да буду штетни ако се врше на најслабијим деловима система.

Резултат сваке кризе биће или реформа система, или његов распад. Ако се систем не уруши, већ се развија даље, онда се отклањање противречности постиже повезивањем нарушених делова система. Услед такве структурне реформе комплекса настаје организациони комплекс који се прилагођава средини и који јој одговара.

Литература

- Аверьянов, А.И. (1976). Система: философская категория и реальность. М.: Мысль.
- Алексеев, Н (1998). Эволюция систем и организационное проектирование. Проблемы теории и практики управления, №4, 1998, С.73-78.
- Амирханова, Л.Р. (2005). Проблема устойчивости экономических систем. Науч.-технич. ведомости СПбГТУ, №4, 2005, С.156-160.
- Арнольд, А.И. (1990). Теория катастроф. 3-е изд., М.: Наука.
- Березников, Л.А., Дли, М.И. (2002). Использование показателя «стоимости компании» для финансовой оценки антикризисных решений. Финансовый менеджмент, №3, 2002, С.51-57.
- Бешорнер, Т. (2001). Управление предприятием: еще один взгляд на стоимостную ориентацию. ПТПУ, №2, 2001, С.54-60.
- Богданов, А.А. (1989). Тектология. Всеобщая организационная наука: В 2 кн. М. «Экономика».
- Бодров, О.Г., Мальгин, В.А., Тимирясов, В.Г (2000). Экономическая свобода и устойчивость предприятия. Казань: Изд-во «Таглитмат».
- Борисов, А.Б. (2002) Большой экономический словарь. М.: Книжный мир.
- Брагинский, С.В., Невзнер, Я.А. (1991). Политическая экономия: дискуссионные проблемы и пути обновления. М.: Мысль.
- Вальтух, К.К. (1996). Информационная теория статистики. Новосибирск, Наука.
- Гарипов, Р.Г. (2001). Экономическая устойчивость автотранспортного предприятия: проблемы и перспективы. Казань: Изд-во ООО Центр оперативной печати, 2001.
- Гусаров, В.Ю. (2004). Управление: динамика неравновесности. «Экономика».
- Долгий, В.И., Лоскутов, Р.Ю. (1998). Экономика промышленного предприятия: инвариантные и экстремальные состояния. Саратов.
- Джонсон, Р., Каст, Ф., Розенцвейг, Д. (1971). Системы и руководство: Пер. с англ. М.: Сов. радио.
- Иванова, Т.Ю., Приходько, В.И. (2004). Теория организации: Учеб. пособие. Кнорус, Москва.
- Иванова, Т.Ю., Жесткова, О.В. (2001). Влияние управления изменениями на устойчивость организации. Менеджмент: теория и практика, №1-2, 2001, С.75-76.
- Игнатьева, А.В., Максимцов, М.М. (2000). Исследование систем управления: Учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА.
- Кощегулова, И. (2005). Сущность устойчивости денежной единицы в свете теории соглашений. Вопр. экономики, №9, 2005, С.56-66.
- Кунц, Г., О'Доннел, С. (1981). Управление: системный и ситуационный анализ управленческих функций: Пер. с англ. М.: Прогресс.

- Лагранж, Ж.Л. (1784). Статья . У: Демин, В.Г. Судьба солнечной системы. М.: Наука, 1969.
- Лаплас, П.С. (1773). Мемуар в Парижскую АН. У: Демин, В.Г. Судьба солнечной системы. М.: Наука, 1969.
- Ляпунов, А.М. (1950). Общая задача об устойчивости движения. М.: Гостехиздат.
- Осокина, Н.В., Логачев, В.А., Коряков, А.Г., Казанцева, Е.Г. (2000). Экономическая устойчивость: теоретические и практические проблемы. Кемерово: Кузбассвузиздат.
- Острейковский, В.А. (2005). Анализ устойчивости и управляемости динамических систем методами теории катастроф: Учеб. пособие для вузов. М.: Высш. шк.
- Популярная экономическая энциклопедия (2000). Ур. А.Д. Некипелова. М.: Большая российская энцикл.
- Прохоренко, В.К. (1969). Методологические принципы общей динамики систем. Минск: БГУ.
- Пуанкаре, А. (1971). Избр. тр.: В 3 т.: Пер. с фр. – Т.1. Небесная механика. М.: Наука.
- Романцов, А.Н. (2002). Проблемы неравновесности в управленческом промышленном предприятии. Вестн. Саратовского гос. социально-экономического ун-та. №4, 2002, С.33.
- Савинская, Н.А., Багиева, М.Н. (1999). Риски и устойчивость предприятия. СПб.: Изд-во СПбГУЭФ.
- Свидерский, В.И. (1962). О диалектике элементов и структуры в объективном мире и познании. М.: Соцэкгиз.
- Тевено, Л. (1997). Множественность способов координации: равновесие и рациональность в сложном мире, Вопр. экономики, №10, 1997, С.69-84.
- Филатов, А.Н. (2003). Теория устойчивости: Курс лекций. У: М. -Ижевск: Ин-т компьютерных исследований, 2003.
- Философский энциклопедический словарь (1999). М.: Инфра-М.
- Ханнанов, М.М. (2001). Методы и механизмы обеспечения экономической устойчивости научно-промышленных структур: Автореф. дисер. СПб.
- Эшби, У. (1959). Введение в кибернетику. М.: Издательство иностранной литературы, под редакцией В. А. Успенского.

Бојан Крстић¹*Универзитет у Нишу, Економски факултет***Весна Секулић²***Универзитет у Нишу, Економски факултет***Милица Јовановић³**

P. 17-29

ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE

Received: September, 5, 2017

Accepted: October, 7, 2017

ЕВОЛУЦИОНИ ПРИСТУП У ТЕОРИЈИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Апстракт

Одрживи развој се односи на задовољавање потреба уз очување животне средине, без угрожавања потреба будућих генерација. Постао је општеприхваћени циљ политике заштите животне средине и доминантан концепт истраживања интеракција између економије и биофизичког окружења. Традиционални, неокласичан приступ не нуди комплетне смернице за остваривање одрживог развоја. Реч је о статичком приступу који се базира на равнотежи. Рад има за циљ да објасни значај еволуционог приступа за економију животне средине. Разлог за прихватање еволуционог приступа у економији животне средине потиче од неких кључних елемената концепта одрживог развоја. Еволуциони приступ пружа реална објашњења интеракције између економског система и система животне средине и указује на процес коеволуције. Фокусира се на иреверзибилност, неизвесност, динамичке фидбек процесе, квалитативне аспекте промена, што су основне карактеристике интеракција између економских и еколошких процеса.

Кључне речи: *одрживи развој, економија животне средине, еволуциона економија, неокласична економска теорија*

JEL classification: Q01

EVOLUTIONARY APPROACH IN THE THEORY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

Sustainable development is about meeting the needs while preserving the environment, without compromising the needs of future generations. It is a generally accepted goal of environmental policy and dominant concept in the study of interactions between the economy and the biophysical environment. Traditional, neo-classical approach does not provide complete directions for achieving sustainable development.

¹ bojan.krstic@eknfak.ni.ac.rs

² vesna.sekulic90@eknfak.ni.ac.rs

³ jovanovicmilicaa90@gmail.com

It is a static approach that is based on equilibrium. The paper aims to explain the significance of the evolutionary approach for environmental economics. The reason for the acceptance of evolutionary approaches in environmental economics comes from some of the key elements of sustainable development. The evolutionary approach provides a realistic explanation of the interaction between the economic system and the environment and indicates the process of co-evolution. It focuses on the irreversibility, uncertainty, the dynamic feedback processes, qualitative aspects of the changes, which are basic characteristics of the interaction between environmental and economic process.

Key words: *sustainable development, environmental economy, evolutionary economy, neo-classical economic theory*

Увод

Интересовање економиста за питање одрживог развоја последњих деценија је све веће. Суштина одрживог развоја подразумева да је неопходан интегрисани приступ економској, социјалној и еколошкој политици. Ово се може тумачити као економски развој који је у складу са дугорочним стабилним квалитетом животне средине и доступношћу ресурса. Од 80-их година прошлог века концепт одрживог развоја постаје доминантан у изучавању односа између економије и окружења и важан део политике заштите животне средине. Основна идеја је задовољити потребе искоришћавањем ресурса уз истовремено очување животне средине, како се задовољавање тих потреба у будућности не би довело у питање.

Концепт одрживог развоја (Daly, 1990) истиче да економске активности буду у складу са одрживим коришћењем обновљивих природних ресурса, заштитом карактеристика и функција екосистема, очувањем биолошке различитости, нивоом штетних емисија испод критичне тачке и избегавањем неповратне штете по животну средину и природу. Када су у питању необновљиви извори, треба смањити њихову употребу што је могуће више, уз дугорочни циљ да се обезбеди потпуна независност од ових ресурса. То може подразумевати инвестиције у обновљиве алтернативе и технолошки прогрес.

Веома дуго су се економисти ослањали на неокласичну теорију у изучавању проблема животне средине. Ипак, она није пружала потребан теоријски оквир за разумевање интеракције између економског система и система животне средине. Реч је о статичком оквиру који је фокусиран на тржишну равнотежу, благостање, екстерне ефекте, оптималну алокацију природних ресурса и оптималан избор инструмената политике, без објашњења транзиционог процеса између два равнотежна стања. За прелазак на одрживи економски систем неопходни су нови механизми, политике и приступи, односно допуна стандардне економије животне средине еволуционим приступом који указује на суштинске карактеристике промена и који пружа реалну слику односа економије и природног и другог окружења.

Еволуциони приступ има важну улогу у теорији одрживог развоја, имајући у виду да указује на дугорочне карактеристике одрживог развоја. Акцент ставља на ко-еволуцију економских и еколошких система. Постоји сагласност да је одрживи развој

процес промене који укључује не само квантитативне већ и квалитативне аспекте промене, дугорочни хоризонт и међузависност квалитета животне средине, доступности ресурса и економског развоја. Ипак, еволуциони приступи нису привукли значајнију пажњу до 90-их година прошлог века. У том периоду је због све веће заинтересованости за одрживи развој економија животне средине постала значајно поље истраживања.

Еколошка економија интегрише елементе економије, екологије, географије, политичких наука, термодинамике, етике и других природних и друштвених наука. Њени методолошки приступи су уграђени у физичко-биолошке индикаторе и свеобухватне системске анализе. Поред тога што омогућава мултидисциплинарно изучавање животне средине, еколошка економија покрива различите приступе традиционалним проблемима животне средине. Еволуциона економија је један од њих (van den Bergh, 2007).

За потпуно разумевање трансформације економског система у одрживи систем, традиционална економија животне средине би требало бити допуњена еволуционим приступом који усмерава пажњу на неповратну промену и дугорочан заједнички избор економских процеса и система, и процеса и система заштите животне средине. Овакав приступ би требало да иде даље од еволуционих теорија о техничким променама, које доминирају у еволуционој економији.

Слабости неокласичног приступа у економији животне средине

Економисти су се дуго ослањали на традиционалну или неокласичну теорију у проучавању проблема животне средине. То подразумева теорију екстерналија и благостања, са посебним нагласком на оптимални избор инструмената политике и детерминистичке динамичке моделе оптимизације са реверзibilним процесима и континуираном равнотежом (Hartwick, 1977; Gradus & Smulders, 1993; Toman et al., 1995).

Mulder и van den Bergh (2001) указују да је у анализама економије животне средине нагласак на релативном недостатку, садржаном у алокацији оскудних ресурса и оптималном благостању. Неокласична интерпретација деградације животне средине као проблем алокације оскудних ресурса доминантна је у економији животне средине већ више од две деценије. То се огледа у наглашавању оптималног благостања, оптималне алокације природних ресурса и оптималног раста као комбинације интертемпоралне алокације ресурса и инвестирања капитала. То значи да су проблеми заштите животне средине углавном посматрани у контексту екстерналија (Baumol & Oates, 1988)⁴ и тржишне равнотеже. При томе је више пажње поклоњено начину остварења друштвеног оптимума у тржишној економији са екстерним ефектима.

Неокласична економија (животне средине) није увек најбољи приступ истраживању путања развоја ка одрживој економији. Главни разлог је њена фокусираност на

⁴ Негативни екстерни ефекти или екстерни трошкови представљају негативан, некомпензован утицај акција једног економског агента на корисност или производњу другог агента. Некомпензован значи да су они изван домена тржишта.

поређење различитих равнотежа, обично примењујући статички оквир. Неокласична анализа равнотеже генерално не пружа значајне информације о транзиционим процесима, нпр. променама које се одвијају од једног стања равнотеже до другог. Међутим, те путање су од кључног значаја у истраживању одрживог развоја, с обзиром да је садашња економија далеко од стања одрживости. Такође је потребно нагласити да фокусирање на оптималне екстерне ефекте у економији животне средине није неопходно у складу са одрживим развојем. Ово зависи од тога да ли екстерналије укључују и утицаје садашњих одлука на будуће генерације.

Слика 1 указује на разлике између еволуционе и традиционалне економије животне средине у погледу питања и аспеката који су посебно наглашени код ова два концептуална приступа.

Слика 1 – Разлика између еволуционе и традиционалне економије животне средине

Еволуциона економија	Економија животне средине
Еволуциони потенцијал	Оптимална алокација
Агент, техника и разноврсност производа	Репрезентативни агенти
Иновација-рекомбинација/мутација	Оптимално истраживање и развој
Способност	Ефикасност, ефективност трошкова
Еволуциона стабилност	Одрживи макро раст
Адаптивна ограничења	Раст ограничења
Зависност путање	Економска иреверзибилност
Варирајуће временске скале	Кратак/средњи рок
Индикатори популације/дистрибуције	Монетарни индикатори
Ограничена рационалност и селекција	Рационално понашање
Функционална моралност (способност)	Утилитаризам
Адаптивни системи и индивидуе	Равнотежа, компаративна статика/динамика

Извор: van den Bergh, J.C.J.M. (2007). Evolutionary thinking in environmental economics. *Journal of Evolutionary Economics*, 17(5), стр. 527.

У поређењу са неокласичном економијом, еволуциона парадигма више пажње усмерава на дугорочна економска кретања. Што се тиче међусобне зависности економског система и животне средине, у економији се традиционално економски систем приказује као затворен систем ("кружни ток") док се у еволуционој економији посматра као отворен систем, ослањајући се на размену материје и енергије са окружењем и мењајући се путем процеса коеволуције са животном средином (Georgescu-Roegen, 1971; Norgaard, 1984). Ово обезбеђује бољу полазну тачку за проучавање међусобне повезаности економских и еколошких процеса који су оријентисани на дугорочни одрживи развој, за разлику од неокласичног равнотежног оквира.

Комплексан карактер промена животне средине указује на значај разумевања динамике повратних процеса између економског система и биофизичког окружења (Holling, 1987). Интегрисање одрживог развоја у економију захтева да се економски и екосистем не проучавају изоловано, нити само у условима равнотеже. Иако се економски развој дуго проучавао као независан од биофизичког окружења, резултирајући у описивању економског система као "кружног тока", међусобна

зависност економских и еколошких процеса је широко призната у неокласичној економији (van den Bergh & Nijkamp, 1994; Hofkes, 1996). Ипак, зависност се углавном тумачи и моделира у линеарном, детерминистичком и реверзибилном окружењу. Насупрот томе, постоје схватања да интеракција између животне средине и економског система може довести до иреверзибилних образаца промене (Gowdy, 1994). Осим тога, интеракција између економских и еколошких процеса често може да се опише нелинеарним процесима (Allen 1998; Bennett & Chorley 1978).

Као алтернатива неокласичној теорији раста у економији животне средине могу се развити два правца истраживања. Прво, моделе раста треба проширити варијаблама животне средине и ресурса у циљу проучавања утицаја алтернативних еволуционих претпоставки (ограничена рационалност, нерепрезентативни агенти, селекција, иновација) као и различитим врстама политика, посебно оних које се односе на заштиту животне средине или улагање у истраживање и развој. Друго, модели технолошких иновација могу бити проширени питањима заштите животне средине и ресурса за проучавање дугорочних последица иновационих стратегија, великих иновација, растућих приноса, као и утицаја оскудности ресурса и регулативе заштите животне средине на иновационе могућности. Код ове друге врсте модела, иновација, селекција, зависност путање имаће централну улогу, пре него акумулација капитала (van den Bergh, 2005).

У оквиру анализе интеракција између економских процеса и климатских промена, еволуциони приступ је посебно значајан, имајући у виду да је реч о системима чији се однос може објаснити коеволуцијом. Многе традиционалне економске анализе нису укључиле веома важне карактеристике тог односа, попут неизвесности или иреверзибилности, што захтева моделирање дугорочних нелинеарних фидбек механизма (механизма повратне спреге) између економских процеса и климатских промена. Неокласична теорија раста је "примењена" у економској анализи климатских промена. Ово је део шире области која је позната као "интегрисана процена", где је интеграција различитих наука и модела централно питање у истраживању (Parry & Carter, 1998; Rotmans & Dowlatabadi, 1998). Hodgson (1993) указује да еволуциони економисти теже да укључе квалитативне аспекте промене у анализу, док неокласичари наглашавају квантитативне (маргиналне) промене, што може бити значајна предност еволуционог приступа.

Значај еволуционог приступа за економију животне средине и одрживи развој

Nelson и Winter (1982) указују на основну дефиницију еволуционе економије као теорије о економској промени, што је и један од разлога повезивања еволуционе економије и економије животне средине, с обзиром да се еволуција означава као промена. С друге стране, ако се дугорочна еколошка одрживост посматра као равнотежни критеријум у односима између животне средине и економског система, економија животне средине се идеално може означити као проучавање неравнотежних транзиционих процеса до остваривања таквог равнотежног стања (Ayres, 1994).

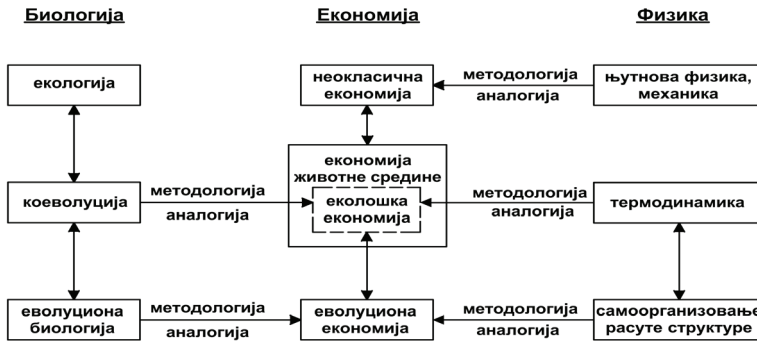
Одрживи развој укључује истовремену потрагу за економским просперитетом, квалитетном животном средином и друштвеним капиталом (Elkington, 1997). Разлог за прихватање еволуционог приступа у економији животне средине потиче од неких кључних елемената концепта одрживог развоја. Постоји сагласност да је одрживи развој процес промене који укључује не само квантитативне већ и квалитативне аспекте, дугорочни хоризонт и међусобну зависност квалитета животне средине и доступности ресурса, на једној страни и економског развоја, на другој страни. Поред тога, очигледно је да технолошки развој и институционални аспекти имају кључну улогу у процесу трансформације економског система ка одрживости. То су управо елементи који се могу посматрати као елементи изградње еволуционе економије (Hodgson, 1993; Nelson & Winter, 1982; Nelson, 1995).

Интегрисање одрживог развоја у економију животне средине захтева да се економија животне средине фокусира на иреверзибилност, неизвесност и (нелинеарне) динамичке фидбек процесе, с обзиром да су то кључне карактеристике интеракција између економских и еколошких процеса. Очигледно да је иреверзибилност у средишту економије животне средине: економске активности узрокују неповратне штете животној средини као што је исцрпљивање природних ресурса на светском нивоу и губитак биодиверзитета. Осим тога, не постоји савршено предвиђање будућег односа између економије и животне средине. Преовладава неизвесност, посебно у погледу величине и егзистенције будућих генерација, променљивих преференција, технолошких промена и процеса у оквиру животне средине.

Неизвесне или непредвидиве промене укључују више различитих утицаја, почев од утицаја економских активности на промене животне средине, затим еколошке утицаје промена животне средине (климатске промене, губитак биодиверзитета), као и утицај промена животне средине на економске активности, друштво и људско здравље, али обухватају и начине и средства које користе људи и друштво да ублаже и прилагоде се променама животне средине. Ове различите врсте неизвесности захтевају шири приступ за проучавање одрживог развоја него што омогућава неокласични (Mulder & van den Bergh, 2001). Еволуциони оквир који покушава да се суочи са неизвесношћу не само у смислу стохастичке варијабилности, већ и у погледу нелинеарности, самоорганизовања и ограничене рационалности, може пружати вредан допринос економској анализи одрживог развоја.

Шематском илустрацијом су приказане основне интеракције између биологије, економије, физике и њихових подобласти (Слика 2). Еволуциона биологија је важна основа за развој еволуционе економије, која је подстакла увођење концепта коеволуције у проучавање односа економских и еколошких процеса. Janzen (1980) дефинише коеволуцију као процес током кога се својства једне врсте развијају као реакција на еволуцију својстава друге врсте, и обрнуто. Овај концепт произилази из биологије и повезује еволуциону биологију и екологију.

Слика 2 – Повезивање еволуционе економије са економијом животне средине: кључне интеракције између релевантних дисциплина

Извор: Mulder, P. & van den Bergh, C.J.M.J. (2001). Evolutionary Economic Theories of Sustainable Development. *Growth and Change*, 32, 110-134.

Коеволуција има важан значај за еволуциони приступ у економији животне средине јер помаже у објашњавању интеракција између економског система и система животне средине. Коеволуцијом су се првобитно бавили економисти у оквиру еколошке економије (Romeiro, 2012). Реч је о истраживачком пољу које се бави односом између екосистема и економских система, при чему се одрживи развој из перспективе еколошке економије посматра као процес побољшања добробити друштва базиран на одговарајућој производњи материјала/енергије који је стабилизован на нивоу конзистентним са термодинамичким ограничењима планете.

Кључни доприноси еволуционог приступа у економији животне средине

Nelson (2008) наглашава да је економски развој еволуциони процес у чијем је средишту технолошко учење. Сугерише да само еволуциона теорија одговара таквим условима јер модерни економски систем укључује различите институције, не само предузећа, домаћинства и тржишта као у неокласичној теорији. Еволуциони приступ објашњава дугорочне економске промене и користи концепт коеволуције који, између осталог, објашњава коеволуцију технологија и институционалних структура које их подржавају и регулишу. Од технолошког развоја зависи начин трансформације енергије и материја у економском процесу, што последично утиче на могућности за остваривање циља одрживог развоја. Еволуциони оквир има кључну улогу за разумевање комплексних односа између технолошких система и система животне средине.

У економији климатских промена допринос еволуционог приступа се, између осталог, може видети у раду Janssen и de Vries (1998). Модел који су приказали се бави проблемом реаговања агената на климатске промене, уз различите перспективе агената у погледу технолошког прогреса, климатске осетљивости, очекиваних трошкова штете и очекиваних трошкова ублажавања истих. Прави се разлика између три основне перспективе агента и у односу на њих агент се означава као индивидуалиста, хијерархиста и егалитариста. Први се посматра као оптимиста по питању одрживог раста, док је последњи песимиста. Динамички економија-енергија-клима модел има за циљ процену утицаја одлука агената које зависе од њихове перспективе, тј. јединственог погледа на свет. Резултати модела су корисни за разумевање улоге незнања, непотпуних информација и друштвене динамике као детерминанти перспектива у односу на одређене политике заштите животне средине.

Најконкретнији допринос економији животне средине потиче од еволуционе теорије и теорије самоорганизације, о чему пишу Ayres и Martinas (1995). Они су развили индикатор ексергије за мерење и поређење инпута ресурса и аутпута, укључујући отпаде и губитке. Ексергија је, у ствари, "користан" део енергије или још прецизније, количина доступне енергије ниске ентропије. Другим речима, то је оно на шта већина мисли када каже енергија. Овај индикатор указује на количину "корисне" енергије укључене у економске процесе и може бити физички показатељ степена одрживости економских активности и чак фактор производње, као рад и капитал.

Clark и његови сарадници су развили просторни модел базиран на међурегионалној инпут-аутпут анализи која узима у обзир коеволуциони однос између региона, привредних сектора и животне средине (Clark et al., 1995). То је учињено моделирањем фидбек механизма (механизма повратне спреге) као функције релативне атрактивности различитих региона у погледу економских активности и квалитета животне средине.

Напредак који је остварен у оквиру еволуционе теорије има важне импликације на економију животне средине. Основне карактеристике еволуције (као што су непрекидне, иреверзибилне промене, непредвидивост, квалитативне промене и неравнотежа) се испитују. Закључено је да постоји много фундаменталних разлика али и сличности између биолошке и економске еволуције. То обезбеђује корисност теорија еволуције за поједине специфичне области економије животне средине, укључујући одрживост и дугорочни развој, технологију и животну средину, управљање екосистемом, просторну еволуцију и процесе животне средине, као и конципирање политике заштите животне средине (van den Bergh and Gowdy, 2000).

Повезаност еволуционе економије, економије животне средине и одрживог развоја

У вези са питањем одрживог раста, једна студија (Hartwick, 1977) је показала да под одређеним околностима инвестирање нето прихода од екстракције ресурса у економски капитал може имати за резултат константан ниво потрошње током времена. Овакав сценарио може да се реализује опорезивањем профита од екстракције ресурса

и коришћењем пореских прихода за инвестирање. Ово се заснива на ставу о супститабилности између природног и економског капитала, што се обично назива "слаба одрживост". Ово је супротност "јакој одрживости", која подразумева да природни капитал не може бити супституисан, али се мора независно одржати.

Еволуциона економија пружа теоријски и методолошки оквир за разумевање проблема животне средине, што ствара услове за остваривање циља одрживог развоја. Бави се питањима управљања екосистемима, утицаја раста на животну средину и ресурсе, процене напретка из еволуционе перспективе и политике заштите животне средине која је базирана на еволуционим механизмима, ограниченој рационалности и друштвеним преференцијама.

Од 60-их година прошлог века актуелна је дискусија о односу између привредног раста и очувања квалитета животне средине. Према једном схватању, привредни раст је услов за очување квалитета животне средине, док према супротном ставу, привредни раст повећава притисак на животну средину и зато очување квалитета животне средине захтева нулту или чак негативну стопу раста. Расправе се везују за следећа питања: Да ли је привредни раст пожељан? Да ли је привредни раст могућ? Може ли се привредни раст контролисати или стимулисати? Еволуциона економија може помоћи у одговору на ова питања о расту (van den Bergh and de Mooij, 1999). Ипак, растућа економија се мора подвргнути структурним променама како би се испунили услови одрживости.

Истраживања аутора Selden-a и Song-a (1994) сугеришу да у дугом року привредни раст и очување животне средине нису у конфликтном односу. Она указују да у раној фази економског развоја квалитет животне средине опада, али се у каснијим фазама побољшава. Однос између привредног раста и притисака на животну средину приказан је Kuznets-овом кривом животне средине. Неки аутори истичу да ова крива има облик обрнутог слова латинице U јер представља однос између деградације животне средине и дохотка по глави становника (Selden & Song, 1994; Stern, 1996).

Једно од објашњења за овакав однос јесте да се са повећањем благостања побољшава вредновање квалитета животне средине као и доступност технологија које не нарушавају животну средину. Ипак, да ли ће доћи до промене образаца потрошње робе, енергије, воде, итд. са порастом нивоа дохотка неке земље, зависи и од саме потрошачке културе. То значи да је, осим економских и технолошких решења, неопходно анализом обухватити и социо-културне, психолошке факторе, како би се пронашли начини распоређивања растућег дохотка по секторима и утврдило како ће то у крајњем утицати на еко-ефикасност.

Grossman и Krueger (1995) истичу да су региони са ниским дохотком сувише сиромашни да би били "зелени", али како земље постају богатије, природно смањују загађења, било кроз смањење производње или пребацивањем на чистије технологије или коначно, преласком на чистије секторе. Аутори (Bertinelli, Strobl & Zou, 2012) су користећи свој модел показали да је смањење загађења животне средине током процеса индустријализације једино могуће уколико се достигне оптимална стопа усвајања технологије. Међутим, остваривање ове стопе не гарантује смањење загађености. Уместо тога, они идентификују три могућа исхода по питању односа између загађења и економског развоја, где тај однос зависи од стопе раста инвестиција у односу на стопу раста технолошких унапређења која уважавају животну средину. Прво, постоји случај који називају слаб одрживи раз-

вој где инвестиције, потрошња и аутпут расту по константној стопи, загађење је стабилизовано али квалитет животне средине је унапређен. Друго, економија може достићи јаку одрживост развоја, када инвестиције, потрошња и аутпут расту по константној стопи, али на nižем нивоу него у претходном случају, док загађеност опада. На овом случају и базира претходно поменута крива. Најзад, могућ је и случај када загађење неограничено расте и квалитет животне средине достиже доњу границу током времена, што се означава као катастрофални развој.

Аутори Mulder и van den Bergh (2001) указују на кључна сазнања еволуционог приступа која су важна са аспекта политике одрживог развоја. Они сугеришу да садашњи систем није нужно оптималан из перспективе ефикасности, чак и када су цене "исправне" према неокласичном приступу (нпр. уважавају екстерне ефекте, базиране су на савршеној конкуренцији). Разлог томе је што системи могу бити резултат јединствених, историјских процеса, што ствара креаторима политике заштите животне средине значајне проблеме. Историјски развој је створио систем који зависи од употребе фосилних горива, употребе токсичних материја, транспорта на великим удаљеностима, итд. Креатори ове политике морају се фокусирати на ефикасност и на начине удаљавања од оваквог система, у чему еволуциони приступ има важну улогу јер помаже у разумевању читавог транзиционог процеса. Осим тога, еволуциона економија има важну улогу у остваривању дугорочне ефикасности и стабилности политике заштите животне средине. Питање је који су инструменти, односно стандарди, порези, дозволе и добровољни споразуми најмање осетљиви на друштвене, економске промене и промене животне средине. Ове промене могу учинити да инструменти постану мање ефикасни, мање ефикасни, имају неочекиване ефекте, итд. У том контексту, неопходно је узети у обзир разне утицаје, као што је промена структуре привредног сектора, промена технологије, иновације производа или промена начина живота.

Закључак

Економисти последњих деценија улажу значајне напоре у изучавање проблема животне средине и односа и интеракција између економских и еколошких процеса. Ово интересовање је све израженије због све актуелнијег проблема остваривања одрживог развоја. При томе, углавном су користили елементе неокласичне теорије животне средине. Међутим, традиционални теоријски оквир мора бити допуњен еволуционим приступом како би се што реалније разумели комплексни односи између економских проблема и проблема животне средине.

Еволуциони приступ пружа значајан допринос економији животне средине. Еволуциона економија нуди теоријски и методолошки оквир за разумевање проблема животне средине, што ствара услове за остваривање циља одрживог развоја. Бави се питањима управљања екосистемима, утицаја раста на животну средину и ресурсе, процене напретка из еволуционе перспективе и политике заштите животне средине која је базирана на еволуционим механизмима, ограниченој рационалности и друштвеним преференцијама.

Основна идеја еволуционог приступа у економији животне средине базира се на проучавању интеракција између економије и животне средине и схватању да економски развој и промене животне средине треба посматрати као еволуционе процесе. То значи да иреверзибилност, неизвесност, селекција, ограничена рационалност, грешке у одлучивању и комплексну динамику система треба узети у обзир.

Такође је важна улога еволуционог приступа у откривању комплексних односа између технолошких система и система животне средине, имајући у виду централну улогу технологије у економском развоју. Посебно је значајна та улога са аспекта остваривања одрживог развоја преко побољшања еко-ефикасности и елиминисања појединих загађивача, технолошком модернизацијом.

За разлику од неокласичног, традиционалног приступа, еволуциони теоријски оквир укључује квалитативне аспекте промена, дугорочну перспективу, полази од неизвесности, ограничене рационалности и других битних обележја односа савременог економског система и система животне средине, због чега је реалистичнији приступ у објашњавању међузависности ових система и процеса, у чему посебно помаже концепт коеволуције.

Литература

- Allen, P.M. (1998). Evolutionary complex systems and sustainable development. In *Theory and implementation of economic models for sustainable development*, edited by J.C.J.M. van den Bergh and M.W. Hofkes, 67-99. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Ayres, R.U. (1994). *Information, entropy, and progress*. New York: American Institute of Physics.
- Ayres, R.U. and Martinás, K. (1995). Waste potential entropy: The ultimate ecotoxic? *Economie Appliquée*, XLVIII, 95-120.
- Baumol, W.J. and Oates, W.E. (1988). *The theory of environmental policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bennet, R.J. and Chorley, R.J. (1978). *Environmental systems*. London: Methuen & Co.
- Bertinelli, L., Strobl, E. and Zou, B. (2012). Sustainable economic development and the environment: Theory and evidence. *Energy Economics*, 34, 1105-1114.
- Clark, N., Perez-Trejo, F. and Allen, P. (1995). *Evolutionary dynamics and sustainable development: A systems approach*. Aldershot, UK/ Brookfield, US: Edward Elgar.
- Daly, H.E. (1990). Towards some operational principles of sustainable development. *Ecological Economics*, 2, 1-6.
- Elkington, J. (1997). *Cannibals with forks: the triple bottom line of 21st century business*. Oxford: Capstone.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The entropy law and the economic process*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Gowdy, J. (1994). *Coevolutionary economics: the economy, society and the environment*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

- Gradus, R., and Smulders, S. (1993). The trade-off between environmental care and longterm growth: pollution in three proto-type growth models. *Journal of Economics*, 58, 25-51.
- Grossman, G.M. and Krueger, A.B. (1995). Economic growth and the environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), 353–377.
- Hartwick, J.M. (1977). Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources. *American Economic Review*, 67, 972-974.
- Hodgson, G. (1993). *Economics and evolution*. Cambridge UK: Polity Press.
- Hofkes, M.W. (1996). Modelling sustainable development: An economy-ecology integrated model. *Economic Modelling*, 13, 333-353.
- Holling, C.S. (1987). Simplifying the complex: the paradigms of ecological function and structure. *European Journal of Operational Research*, 30, 139-146.
- Janssen, M. and de Vries, B. (1998). The battle of perspectives: A multi-agent model with adaptive responses to climate change. *Ecological Economics*, 26, 43-66.
- Janzen, D.H. (1980). When is it Coevolution? *Evolution*, 34(3), 611-612.
- Mulder, P. and van den Bergh, J.C.J.M. (2001). Evolutionary Economic Theories of Sustainable Development. *Growth and Change*, 32, 110-134.
- Nelson, R.R. (1995). Recent evolutionary theorizing about economic change. *Journal of Economic Literature*, XXXIII, 48-90.
- Nelson, R.R. (2008). Economic Development from the Perspective of Evolutionary Economic Theory. *Oxford Development Studies*, 36(1), 9 - 21.
- Nelson, R.R., and Winter, S.G. (1982). *An evolutionary theory of economic change*. Cambridge: Harvard University Press.
- Norgaard, R.B. (1984). Coevolutionary development potential. *Land Economics*, 60, 160-173.
- Parry, M. and Carter, T. (1998). *Climate impact and adaptation assessment*. London: Earthscan.
- Romeiro, A.R. (2012). Sustainable development: an ecological economics perspective. *Estudos Avançados*, 26, 65-92.
- Rotmans, J. and Dowlatabadi, H. (1998). Integrated assessment of climate change: evaluation of models and other methods. In *Human choice and climate change: An international social science assessment*, edited by S. Rayner and E. Malone. Washington DC: Batelle Press.
- Selden, T.M. and Song, D. (1994). Environmental quality and development: Is there a Kuznets curve for air pollution emissions? *Journal of Environmental Economics and Management*, 27(2), 147-162.
- Stern, D.I. (1996). Economic growth and environmental degradation: The environmental Kuznets curve and sustainable development. *World Development*, 24(7), 1151-1160.
- Toman, M.A., Pezzey, J., and Krautkraemer, J. (1995). Neoclassical economic growth theory and "sustainability". In *Handbook of environmental economics*, edited by D.W. Bromley, 139-165. Oxford: Blackwell.

- van den Bergh, J.C.J.M. (2005). An evolutionary analysis of growth, environment and resources. In: Ayres RU, Simpson D, Toman M (eds) Scarcity and growth in the new millennium. Resources for the Future, Washington DC.
- van den Bergh, J.C.J.M. (2007). Evolutionary thinking in environmental economics. *Journal of Evolutionary Economics*, **17(5)**, 521-549.
- van den Bergh, J.C.J.M. and de Mooij, R.A. (1999). An assessment of the growth debate. In *Handbook of environmental and resource economics*, edited by J.C.J.M. van den Bergh, 643-655. Cheltenham: Edward Elgar.
- van den Bergh, J.C.J.M. and Gowdy, J.M. (2000). Evolutionary Theories in Environmental and Resource Economics: Approaches and Applications. *Environmental and Resource Economics*, **17(1)**, 37-57.
- van den Bergh, J.C.J.M. and Nijkamp, P. (1994). Dynamic macro modelling and materials balance: Economic-environmental integration for sustainable development. *Economic Modelling*, **11**, 283-307.

Jugoslav Aničić,*Univerzitet Union-Nikola Tesla, Fakultet za
preduzetnički biznis i menadžment nekretnina,
Beograd***Goran Kvirgić,***Univerzitet Union-Nikola Tesla, Fakultet za menadžment,
Sremski Karlovci***Dušan Aničić,***DSN Consulting, Beograd*

P. 31-37

ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE

Received: September, 11, 2017

Accepted: October, 15, 2017

POSLOVANJE PRIVREDE SRBIJE U 2016 GODINI – FINANSIJSKI ASPEKT

Apstrakt

Posledice tranzicione ekonomske politike u Srbiji su nerazvijenost realnog sektora privrede, posebno industrijske proizvodnje, spor razvoj preduzetništva i sektora malih preduzeća i niska konkurentnost na međunarodnom tržištu. Ostvareni rezultati poslovanja privrede u ovom periodu pokazuju da ekonomska politika nije dala adekvatan odgovor na probleme sa kojim se naša privreda suočila na početku tranzicionog perioda, tako da je posle sedamnaest godina tranzicije naša zemlja po mnogim pokazateljima na samom evropskom dnu, sa niskim životnim standardom stanovništva i velikom nezaposlenošću, izuzetno malim BDP po stanovniku, velikim spoljnim dugom i dr. Zbog svega toga buduća razvojna politika mora biti zasnovana na investicijama u preduzeća koja se bave proizvodnjom i izvozom proizvoda višeg stepena prerade, sa orijentacijom na strateške sektore koji će najviše doprineti stabilnom i dinamičnom privrednom razvoju i ostvarenju ciljeva ekonomske i razvojne politike zemlje.

Ključne reči: *rezultati poslovanja privrede, ekonomska politika, finansijska struktura, Srbija*

JEL classification: G2

BUSINESS OPERATIONS OF SERBIA IN 2016 - FINANCIAL ASPECT

Abstract

The consequences of the transition economic policy in Serbia are the underdevelopment of the real sector of the economy, especially industrial production, slow development of entrepreneurship and small business sector and low competitiveness on the international market. The achieved business results of the economy in this period show that economic policy did not give an adequate response to the problems that our economy faced at the beginning of the transition period, so that after seventeen years of transition, our country is by many indicators on the European bottom, with low living standards of the population and high unemployment, extremely low per capita GDP, large external debt, and so on. Because of this, the future development policy must be based on investments in enterprises engaged in the production and export of products of a higher level of processing, with a focus on strategic sectors

that will most contribute to stable and dynamic economic development and achievement of the goals of economic and development policy of the country.

Key words: *business results, economic policy, financial structure, Serbia*

Uvod

Privredni razvoj Srbije u tranzicionom periodu se zasnivao na neoliberalnom konceptu razvoja i neefikasnoj privatizaciji što je dovelo do negativne promene privredne strukture naše zemlje. Posle 2000-te godine, u pojedinim periodima su ostvarene relativno visoke stope rasta BDP, ali sa zapostavljanjem industrijskog razvoja: najveći rast su ostvarile delatnosti usluga usko povezane sa velikim, a ekonomski neopravdanim uvozom, dok je razvoj realnog sektora privrede potpuno izostao. Posledice takve ekonomske politike su veoma niska konkurentnost privrede u međunarodnim okvirima, visoka zaduženost zemlje, negativan spoljnotrgovinski bilans, zapostavljen regionalni razvoj, visoka stopa nezaposlenosti, nepovoljna migraciona kretanja praćena odlaskom mladog stanovništva u inostranstvo, nizak životni standard stanovništva i sl.

U takvom privrednom ambijentu su i rezultati poslovanja preduzeća u celom tranzicionom periodu često bili negativni, praćeni niskim nivoom investicija što je rezultiralo daljim zaostajanjem za razvijenim svetskim ekonomijama. Preduzeća posluju u u uslovima visoke zaduženosti i hroničnoj nelikvidnosti a izostao je brzi razvoj mikro i malih preduzeća i preduzetništva. Osnovni problem je nedostatak sopstvenih izvora finansiranja pa su preduzeća primorana da svoj razvoj zasnivaju na ekstremno nepovoljnim bankarskim kreditima. Tek poslednjih godinu-dve došlo je do pada kamatnih stopa pa bi to trebalo da stvori mogućnosti za poboljšanje konkurentnosti privrede na međunarodnom tržištu.

Cilj ovog rada je da utvrdi osnovne uzroke pada ekonomske aktivnosti u Srbiji u tranzicionom periodu koji je rezultirao veoma lošim finansijskim performansama preduzeća i da ukaže na moguće mere i aktivnosti koje bi doprinele bržem i održivom razvoju srpske privrede.

Makroekonomski ambijent

Konkurentnost privrede Srbije je u celom tranzicionom periodu izuzetno niska, a to je posledica pogrešne ekonomske politike koja se vodi od 2000-te godine. Ključne greške su posledica oslanjanja na razvoj nerazmenljivog sektora, dok je razvoj preradivačke industrije, poljoprivrede i drugih grana realnog sektora bio u drugom planu. Nesporan je i negativan uticaj procesa neefikasne i, u dobrom delu, koruptivne privatizacije koji je doveo do gašenja i zatvaranja proizvodnih pogona i rasta uvoza, trgovinskog i drugih uslužnih sektora.

Posledice takve politike su i veoma slabi makroekonomski pokazatelji na kraju 2016 godine (Tabela 1.). Tako je, na primer, BDP rastao u 2015. i 2016. godini ali po skromnim stopama posebno imajući u vidu pad u 2014. godini od 1,8%. Industrijska proizvodnja se odlikuje niskim stopama rasta i njen obim je daleko ispod ostvarene proizvodnje iz 1989. godine, kada je došlo do raspada bivše SFRJ. Stopa nezaposlenosti je velika u celom periodu, a ono što zabrinjava je izuzetno nizak nivo zarada i posledično, izuzetno nizak životni standard većine stanovništva.

Spoljnotrgovinski deficit je karakterističan za ceo tranzicioni period i po tom osnovu je došlo do ogromnog odliva deviza iz zemlje; uvozi se mnogo proizvoda i robe koji se proizvode u Srbiji ali zbog odsustva adekvatne državne politike uvozni lobi je

nametnuo svoja pravila igre. To je dovelo do gašenja brojnih preduzeća iz radnointenzivnih delatnosti (tekstil, obuća, poljoprivredna proizvodnja) čije su posledice nesagledive i dugoročne, kako na zaposlenost, tako i na regionalni razvoj, nepovoljna migraciona kretanja i sl. U takvom privrednom ambijentu, se čini da su jedine svetle tačke u poslednjih par godina postignuta stabilnost deviznog kursa i niska inflacija.

Tabela 1: Makroekonomski pokazatelji u periodu 2014-2016 godine

OPIS	2016	2015	2014
Bruto domaći proizvod (u milionima dinara)	4.200.197,1	4.043.467,8	3.908.469,6
Stopa rasta BDP	2,7	0,8	-1,8
Industrijska proizvodnja	104,7	108,2	93,5
Godišnja stopa inflacije	1,6	1,5	1,7
Izvoz (u milionima evra)	13.429,7	12.041,1	11.158,5
Uvoz (u milionima evra)	17.389,6	16.387,5	15.496,6
Spoljnotrgovinski deficit	3.959,9	4.346,4	4.338,1
Broj zaposlenih (u hiljadama)	1.921	1.883	1.845
Neto zarade (u dinarima)	46.097	44.432	44.530
Vrednost evra u odnosu na dinar (na dan 31.12)	123,47	121,63	120,96

Izvor: Agencija za privredne registre: Saopštenje o rezultatima privrede Srbije u 2016 godini, Beograd, 2017.

Prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2016. godinu (Tabela 2), Srbija je zauzela 90. poziciju na rang listi koja obuhvata 138 zemalja sa zabeleženom vrednošću Indeksa globalne konkurentnosti (IGK) od 3,97 (teorijska vrednost IGK kreće se u intervalu od 1 do 7). U odnosu na prethodnu godinu vrednost IGK za Srbiju je povećana za 0,08 što je kada se uzmu u obzir vrednosti indeksa za ostale zemlje rezultiralo rastom od četiri mesta (Srbija je u prethodne dve godine zauzimala 94. mesto na listi).

Kada su u pitanju najbolje rangirane privrede po vrednosti IGK, Švajcarska već osmu godinu za redom zauzima prvo mesto sa najvećom vrednošću IGK (5,81). Druga najkonkurentnija privreda šestu godinu za redom je Singapur, SAD je na trećoj poziciji, Holandija je došla na četvrtu poziciju, dok je Nemačka na petom mestu na listi. Od zemalja neposrednog okruženja samo je BIH imala nižu poziciju konkurentnosti od Srbije (107 mesto).

Tabela 2. Rang zemalja okruženja prema Indeksu globalne konkurentnosti za 2016. godinu

Albanija	BIH	Hrvatska	Mađarska	Crna Gora	Rumunija	Bugarska	Srbija	Slovenija
80	107	74	69	82	62	50	90	56

Izvor: FREN na bazi izveštaja WEF za 2016 godinu

Neujednačen razvoj poslovnog ambijenta tokom krize, kao i prethodnih godina, je jedna od dominantnih karakteristika srpske privrede. Neravnomerna privredna disperzija posledica je izražene sektorske i teritorijalne koncentracije finansijskih performansi privrednih društava, a asimetričnost podstiče i visoka koncentracija kapitala u velikim privrednim društvima. Istovremeno, regionalni dispariteti ukazuju na dugotrajno odsustvo razvojne regionalne politike, sa svim posledicama koje su sada došle do punog izražaja.

Sektorski raspored privrednih društava pokazuje da je preko tri četvrtine od ukupnog broja poslovalo u nerazmenljivim sektorima, a najveći porast zaposlenosti je ostvaren u sektoru Administrativnih i pomoćnih uslužnih delatnosti. Najveći broj preduzeća, već godinama unazad, posluje u sektorima G-Trgovina na veliko i malo, C-Preradivačka industrija i M-Stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti. Veliki problem privrednog sistema predstavljaju preduzeća u postupku stečaja i likvidacije kojih je na kraju 2016. godine bilo čak 5.803, i to je problem koji će još dugo pratiti privredu jer se procesi stečaja i likvidacije odvijaju veoma sporo i traju duži niz godina.

Analiza poslovanja privrednih društava u 2016 godini

Analiza ostvarenih rezultata poslovanja preduzeća u 2016. godini je izvršena na bazi podataka Agencije za privredne registre (APR) koji su dobijeni sistematizacijom predatih finansijskih izveštaja od strane preduzeća. Svrha finansijskog izveštavanja je, pre svega, kreiranje informacija korisnih za donošenje odluka finansijske prirode. Pri tome se prvenstveno imaju u vidu odluke investitora, kreditora i ostalih eksternih stejkholdera preduzeća (Stefanović, 1995). Obezbedjenje visokog kvaliteta finansijskih izveštaja, pored poštovanja profesionalne i zakonkse regulative, podrazumeva i poštovanje etičkih normi, odnosno etičko ponašanje kreatora finansijskih izveštaja (Leković, Arsenović, (2013). Istinito i pošteno finansijsko izveštavanje predstavlja prvoklasni javni interes (Stevanović, 2011) pa načelo objektivnog izveštavanja treba da bude rukovodeće načelo kreatora finansijskih izveštaja.

Proces globalizacije primorava preduzeća iz Srbije da prihvate pravila poslovanja koja nameću vodeće multinacionalne kompanije. U međunarodnom poslovnom okruženju upravljanje finansijama je znatno složenije zbog delovanja sledećih faktora (Besley, Brigham, 2015.): različite valutne denominacije, razlike u ekonomskom i pravnom okruženju, jezičkih i kulturnih razlika, uloge vlade i političkog rizika. Poslovne odluke se teže prilagođavaju, odnosno menjaju kada se pravila, regulativa i poslovna kultura značajno razlikuju od jednog poslovnog okruženja do drugog.

Privreda Srbije u celom tranzicionom periodu posluje u uslovima slabe zaštita poverilaca i sporog rešavanje privrednih sporova, monopolskog položaja velikih trgovinskih lanaca i kartelskog položaja bankarskog sektora, sa svim posledicama koje iz njega proističu. Fiskalna zahvatanja su izuzetno velika, od opterećenja zarada (na 100 dinara neto zarade preduzeća plaća se 65 dinara na ime poreza i doprinosa) do mnogobrojnih republičkih i lokalnih poreskih obaveza a dugo najavljivana sveobuhvatna reforma propisa (SRP) praktično nije ni zaživela, i dr. U takvom privrednom ambijentu, prema podacima APR, (2017.) ostvareni su rezultati prikazani u Tabeli 3.

Tabela 3: Rezultati poslovanja privrednih društava u 2016. i 2015. godini u milionima dinara

OPIS	2016		2015	
	Iznos	Broj preduzeća	Iznos	Broj preduzeća
1. Neto dobitak	534.412	57.160	454.658	55.212
2. Neto gubitak	305.108	27.194	387.424	27.963
Neto rezultat	229.304		67.234	

Izvor: Agencija za privredne registre, Saopštenje o rezultatima poslovanja privrede u Republici Srbiji ostvarenim u 2016. godini

Podaci Tabele 3. pokazuju da je čak 27.194 privrednih društava poslovalo sa neto gubitkom u 2016. godini, a taj broj je prethodne godine bio i veći. Takav trend u poslovanju govori da se privredni ambijent veoma sporo menja u smeru koji pomaže privrednim subjektima da ostvare pozitivne rezultate poslovanja. Posebno zabrinjavaju loši rezultati sektora mikro preduzeća, kao najbrojnijeg segmenta privrede, koji su prema podacima APR, u 2016. godini sumarno ostvarila gubitak od 35.414 miliona dinara što je povećanje u odnosu na prethodnu godinu od 8,5 %. Iako je 2016. godina u Srbiji proglašena godinom preduzetništva poslovanje sektora mikro preduzeća ukazuje na sve teškoće koje ova preduzeća imaju u poslovanju u postojećem privrednom ambijentu.

Poslovanje u zoni visoke zaduženosti i problemi nelikvidnost privrednih subjekata (Tabela 4.) nastavljeno je i u 2016. godini. Učešće preduzeća u ukupnom spoljnom dugu države je izuzetno veliko imajući u vidu snagu privrednih subjekata kao i dalju liberalizaciju i globalizaciju koja pogoduje moćnim, stranim kompanijama. Utešna činjenica može da bude struktura duga preduzeća, gde je učešće dugoročnog duga znatno veće od kratkoročnih dugova.

Tabela 4. Učešće preduzeća u spoljnom dugu Republike Srbije na kraju 2016. godine (iznos u milionima evra)

Stanje spoljnog duga (A+B)	26.548,7
A) Dugoročni dug (1+2)	25.869,3
1. javni sektor	15.679,4
2. privatni sektor	10.189,9
2.1. banke	1.402,9
2.2. preduzeća	8.781,2
B) Kratkoročni dug (1+2)	679,4
1. javni sektor	-
2. Privatni sektor	679,4
2.1. banke	592,1
2.2. preduzeća	87,3

Izvor: Narodna banka Srbije, 2017. godine

U strukturi ukupnih izvora sredstava (Tabela 5) na kraju 2016. godine ukupne obaveze su znatno veće od kapitala: kratkoročne (44,34%), i dugoročne (17,50%) ukupno čine 61,84 % dok je učešće kapitala (sopstvenog izvora finansiranja) samo 47,69 %. To je veoma nepovoljna struktura izvora finansiranja, posebno imajući u vidu veliko učešće gubitaka iznad visine kapitala od 11,84%. Takođe, mogućnosti za prikupljanje svežeg kapitala su i dalje limitirane usled još nerazvijenog tržišta kapitala, pa su i 2016. godine privredna društva za obavljanje aktivnosti od spoljnih izvora uglavnom koristila nepovoljne bankarske kredite.

Tabela 5: Izvori sredstava privrednih društava na dan 31.12.2016. godine u milionima dinara

OPIS	Iznos	Učešće (%)
Kapital	6.452.000	47,69
Dugoročna rezervisanja	147.634	1,06
Dugoročne obaveze	2.368.166	17,50
Kratkoročne obaveze	5.998.657	44,34
Odložene poreske obaveze	169.388	1,25
Gubitak iznad visine kapitala	1.608.209	11,84
Ukupno	13.527.636	100,00

Izvor: Agencija za privredne registre, Saopštenje o rezultatima poslovanja privrede u Republici Srbiji ostvarenim u 2016. godini

Prema podacima Agencije za privredne registre, u toku 2016. godine privredna društva su u stalnu imovinu investirala 8.004.262 miliona dinara, s tim da je najveći deo sredstava uložen u nekretnine, postrojenja i opremu što predstavlja rast u odnosu na 2015. godinu od 5,5%. U 2016. godini povećana je prinosa snaga uloženog sopstvenog kapitala kao i ukupnih sredstava u odnosu na prethodnu godinu (Tabela 6.). Pošto preduzeća, zbirno posmatrano, beleže stopu prinosa po osnovu korišćenja sopstvenog kapitala veću od stope prinosa ostvarene upotrebom ukupnih sredstava, zaduživanje privrede radi obavljanja poslovnih aktivnosti pokazalo se opravdanim. Dodatnu potvrdu prednjem daju i stope rasta poslovnog i neto dobitka koje su znatno veće u odnosu na prethodnu godinu, kao i manji rizik plaćanja kamata.

Tabela 6: Izabrani pokazatelji uspešnosti poslovanja u 2016. i 2015. godini

OPIS	2016	2015
1. Stopa prinosa na sopstveni kapital (posle oporezivanja)	4,9	1,6
2. Stopa prinosa na ukupna sredstva (posle oporezivanja)	2,5	1,6
3. Stopa poslovnog dobitka	5,7	4,7
4. Stopa neto dobitka	2,5	0,8
5. Racio pokrića kamata	4,06	2,01

Izvor: Agencija za privredne registre, Saopštenje o rezultatima poslovanja privrede u Republici Srbiji ostvarenim u 2016. godini

Navedeni pokazatelji poslovanja privrede u 2015. i 2016. godini ukazuju da su u našoj privredi narušena osnovna pravila finansiranja, kako vertikalna (odnos sopstvenog prema tuđem kapitalu, odnos dugoročnih i kratkoročnih izvora), tako i horizontalna (finansijska ravnoteža i stabilnost), što se reflektuje na negativne novčane tokove u preduzećima odnosno hroničnu nelikvidnost. U takvoj situaciji je i stepen finansijske stabilnosti preduzeća nizak kao i stepen finansijske i ukupne poslovne nezavisnosti i samostalnosti u donošenju poslovnih odluka.

Privredi Srbije je potrebna nova strategija razvoja zasnovana na povećanju investicija, većoj podršci izvozno orijentisanim preduzećima i ulaganju u infrastrukturu, što će stvoriti osnovu za dugoročni, realno održiv privredni razvoj i mogućnost za veće učešće sektora MSPP u ukupnim ekonomskim aktivnostima. To bi značilo napuštanje dosadašnje neodgovorne, populističke ekonomske politike zasnovane na neselektivnom uvozu i zaduživanju i okretanje razvojnoj ekonomskoj politici gde su investicije i industrijska proizvodnja u prvom planu.

Zaključak

Kreatori ekonomske politike treba da izvuku pouke iz negativnih rezultata primene neoliberalnog modela razvoja privrede u tranzicionom periodu i okrenu se razvojnoj politici gde su razvoj infrastrukture, investicije i industrijska proizvodnja u prvom planu. Ukoliko se ekonomskom politikom iskoriste pozitivni efekti koji pruža proces pridruživanja EU, može se očekivati značajnija uloga sektora malih i srednjih preduzeća i preduzetništva u privrednom i ukupnom društvenom razvoju. Institucije zadužene za privredni razvoj moraju otkloniti još uvek prisutne mnogobrojne prepreke i ograničenja za rast privrede i omogućiti konkurentan nastup privrednih subjekata na razvijenom međunarodnom tržištu.

Preduzeća, sa svoje strane moraju otklanjati interne slabosti i maksimalno koristiti unutrašnje rezerve jer zasnivanje razvoja samo na spoljnim izvorima finansiranja stvara nepovoljnu finansijsku strukturu preduzeća, koja je neodrživa na dugi rok. Oporavak privrede će usled produženog delovanja ekonomske krize biti otežan pa je novom, razvojnom ekonomskom politikom potrebno preusmeriti investicije u preduzeća koja se bave proizvodnjom i izvozom proizvoda višeg stepena prerade, sa orijentacijom na strateške sektore koji će najviše doprineti stabilnom i dinamičnom privrednom razvoju i ostvarenju ciljeva ekonomske i razvojne politike zemlje.

Literatura

- Agencija za privredne registre (2017), Saopštenje o rezultatima poslovanja privrede u Republici Srbiji ostvarenim u 2016. godini, Beograd
- Besley, S., Brigham, E., (2015), Corporate finance, DATA STATUS, Beograd
- Narodna banka Srbije (2017), Spoljni dug Republike Srbije prema dužnicima, Beograd
- FREN - Fondacija za razvoj ekonomske nauke *Konkurentna pozicija Srbije u 2016. godini prema Izveštaju Svetskog ekonomskog foruma, Beograd, 2017.*
- Stefanović, R., (1995) Računovodstvena načela i standardi finansijskog izveštavanja, Finansije, br. 11-12, str. 722-729.
- Leković, M., Arsenović, S., (2013) *Uloga i značaj kvalitetnog finansijskog izveštavanja, Bankarstvo, br. 4, str. 79-93.*
- Stevanović, N., (2011) Finansijsko - izveštajna odgovornost u kontekstu EU, međunarodnog i novog domaćeg regulatornog okvira, Ekonomika preduzeća, br. 5-6, str. 227-242.

Предаг Вуковић,¹
Бранко Михаиловић²

Институт за економику пољопривреде, Београд

Р. 39-49

ORIGINAL SCIENTIFIC ARTICLE

Received: August, 14, 2017

Accepted: October, 5, 2017

ПЕРСПЕКТИВЕ ЗА ОДРЖИВИ ТУРИСТИЧКИ РАЗВОЈ ОПШТИНЕ СТАРА ПАЗОВА³

Abstract

Општина Стара Пазова има респектабилне ресурсе за развој појединих видова туризма. Међутим, због великог броја политичких и економских чинилаца, које нису иманентне само за ову Општину, туризам до данас није био препознат као перспективна привредна грана.

Како би се евидентно присутни потенцијални туристички ресурси тржишно валоризовали неопходно је да се приступи развоју на нивоу Пазове као туристичке дестинације са становишта концепта маркетинга и менаџмента који ће бити фокусиран на одговарајуће тржишне мете. На овај начин би се остварили већи ефекти од развоја туризма. Интенција у таквом приступу би била на стратегији диференцираног маркетинга.

Фокус у раду је стављен на одрживи туристички развој. Ово је учињено, јер Стара Пазова као потенцијална туристичка дестинација нема природне услове за развој неког од масовних видова туризма, а већину територије чини рурално подручје. Оно је у највећој мери еколошки добро очувано, а карактерише га мултиетничка национална структура. Из тог разлога очување природних и друштвених (антропогених) вредности представља приоритет будућег планирања развоја туризма.

Рад указује на природне и друштвене (антропогене) ресурсе значајне за развој туризма. Посебан акценат је стављен на стратешке правце у развоја у светлу концепта одрживог развоја.

Key words: *туризма, дестинација, одрживи развој, менаџмент, рурално подручје*

JEL classification: (Q1,Q5,O2)

¹ predrag_v@iep.bg.ac.rs

² brankomih@neobee.net

³ Рад је део истраживања на пројекту III 46006 – “Одржива пољопривреда и рурални развој у функцији остваривања стратешких циљева Републике Србије у оквиру Дунавског региона“ финансираног од стране Министарства просвете и науке Републике Србије.

PERSPECTIVES FOR SUSTAINABLE TOURIST DEVELOPMENT OF MUNICIPALITY STARA PAZOVA

Abstract

Municipality of Stara Pazova has great potential for the development of some types of tourism. However, due to the large number of political and economic factors, which are not immanent just for this municipality, tourism has not been recognized as a perspective economic sector.

To make these potential tourist resources practically market valorized it is necessary that in development approach at the level of destination management approaches from the standpoint of the concept of marketing which will be focused on specific market targets.

Focus of this paper are specifically on sustainable tourism development. This is even more important because Municipality of Stara Pazova as a potential tourist destination has not conditions for development of some forms of mass tourism and most of the territory of the municipality represent a rural area, which is largely environmentally good preserved. Also, Municipality is characterized by a multi-ethnic national structure. For this reason, preservation of natural and human (anthropogenic) value is a priority in planning the future development of tourism.

This paper will point out the natural and social (anthropogenic) resources which are significant for tourism development. Special emphasis will be put on strategic directions in the development, accent will be put on the concept of sustainable tourism development.

Key words: *tourism, destination, sustainable development, management, rural area*

Увод

Стара Пазова лоцирана је у Сремском округу у АП Војводини. Као Општина установљена је 1960 године. Простире се у равничарском подручју на укупној површини од 351 км² коју чине девет административних насеља и то: општинско средиште Старе Пазове, Нова Пазова, Стари Бановци, Нови Бановци, Сурдук, Белегиш, Војка, Крњешевци и Голубинци. Река Дунав тече источном границом општине у дужини од 24 км.⁴

Прве људске насеобине датирају из доба Римљана. У средњем веку насеље се налазило на граници између Византије и Угарске. У периоду после XII века Угарска власт се усталила. Територију Срема освајају Турци 1521 године. У периоду Османске власти територију општине насељавају Срби који су до данас остали највећа етничка група. (Томић, 1990, 8). Ово су важни подаци због наслеђених антропогних ресурса који стоје на располагању општини за будуће планирање развоја појединих видова туризма.

⁴ <https://www.starapazova.rs/> (на дан 13.04.2017 год.)

Туризам на нивоу Општине до данас се није препознат као једна од перфективних грана привреде. Разлог за то лежи у чињеници да се подручје општине налази у АП Војводини које са становишта природних услова има изузетно повољне услове за развој пољопривреде, пре свега ратарства. ОвOME треба додати да је у Србији након Другог светског рада, уосталом као и у другим деловима бивше државе вођена је политика развоја туризма која је у акценат стављала искључиво развој масовних видова туризма. Ово је генерално био тренд који није био иманентан само за нашу земљу. Реч је о развоју туризма на Јадранској обали и у планинским скијашким центрима. Остале потенцијалне туристичке дестинације нису имале приоритет у политици развоја. То другим речима значи да Републике које нису имале повољне природне услове за развој масовних видова туризма, као што су на пример, Србија, Македонија и сл. су неправедно биле запостављене. Несвесно и стихијски вођена је политика недиференцираног маркетинга коју карактерише туристичка понуда која није била окренута ка појединим тржишним сегментима, односно да није постојао јасн фокус на тржишне мете. Другачије речено са којим туристичким производима на које тржишне мете. Као резултат оваквог приступа дошло је до тога да је туризам био неправедно запостављен у појединим републикама.

Од деведесетих година у стручној литератури сугерише се приступ који је познат као тзв. „концепт новог туризма“. Карактеришу га, флексибиланост, сегментираност, интегрисаност, окренутост према окружењу и туристи као потрошачу/појединцу. Концепт „новог туризма“ променио је „правила игре“ призивајући нове стратегије како би осигурао успех. Путна и туристичка индустрија су доживеле радикалну и рапидну трансформацију, па је зато конкурентска стратегија постала веома важна. (Рооп, 2003).

Овакав приступ омогућава практично да поједине потенцијалне туристичке дестинације добром организацијом и менаџментом ставе све своје природне и друштвене ресурсе у функцију развоја туризма и да на тај начин дају свој пуни допринос развоју привреде и друштва у локалним срединама у којима се развија. Захваљујући географском положају Србије, пределима погодним за разне облике рекреације, природним лепотама, али и богатој културној баштини и фолклору постоје повољни услови за развој туризма. (Михаиловић, Симоновић, 2016, 76.).

Полазне основе значајне за развој туризма у Старој Пазови

У природне атрактивности значајне за развој туризма општине Стара Пазова се могу убројити:

- Река Дунав са приобаљем;
- Разноврсност и очуваност флоре и фауне;
- Просторна разноврсност Општине (девет урбанах језгара, приобаље реке Дунав, велики део територије налази се под пољопривредним културама (пре свега ратарским);
- Дobar географско – саобраћајни положај. Стара Пазова је лоцирана на следећим саобраћајним путним правцима:
- Коридор 10 (аутопут Е-70 који се пружа од Мађарске границе према

- југу),
- Коридор 7. кога чини река Дунав)
 - Магистрални путни правац Е-75 који се простире од Београда према Загребу;
 - Пријатна за човеков боравак умерено – континентална клима.

Све су ово повољни природни услови који стварају добре претпоставке за развој туризма и као такви пружају могућност за развој различитих туристичких производа. Када се ово каже пре свега се мисли на:

- Рурални туризам;
- Ловни и риболовни туризам;
- Спортви на води – река Дунав са приобаљем;
- Излетнички туризам – Општина је лоцирана између два највећа урбана центра у земљи Београда и Новог Сада;
- Различите облике туризма специфичних интересовања;
- Транзитни туризам.

Највећи део ових ресурса до данас није искоришћен, или је у самом почетку туристичке експлоатације.

Друштвене погодности значајне за развој туризма

Друштвене ресурсе значајне за развој туризма можемо поделити на антропогене и друге социо-економске факторе. Због великог броја друштвених/антропогених туристичких атрактивности општине, за потребе овог рада биће представљени само делимично у Табели 1.

Табела 1 . Приказ битнијих друштвених туристичких атрактивности Старе Пазове

Културно-историјске знаменитости	Спомен обележја	Дворци и салаши	Сеоске куће посебне историјске вредности	Манифестације
Зграде које су биле власништво породице <i>Петровић</i> – изграђене у духу „ <i>Сецесије</i> “. (штедионица, хотел и кућа)	Споменик палим јунацима за Ослобођење и уједињење 1914-1918. године у Старој Пазови	Дворац „ <i>Шлос</i> “ из 1767 године	Амбар са котобањом породице <i>Лепиановић</i> (1888 – 1921 год.).	„ <i>Гасто Срем</i> “ која се одржава у септембру
Соколски дом „ <i>Краљ Петар I Ослободилац</i> “ из 1931 године	Споменик борцима НОР-а из 1961 године у Војки.	„ <i>Салаш од срца</i> “	Сеоска кућа у Војки саграђена крајем XIX века (улица Карађорђева).	Регата „ <i>Река</i> “ – речни еколошки караван

Кућа породице <i>Војводић</i> из 1936-37 године у стилу „ <i>Модерне</i> “.	Спомен обележје убијем родољубима 1943. године у Белегишу		Кућа у Светосавској улици у Новим Бановцима (Мензулана) XVIII век.	„ <i>Фијакеријада</i> “, традиционално се одржава у септембру
Кућа народног хероја „ <i>Јанка Чмелика</i> “.	Споменик народном хероју Вери Мишчевић из 1974 године		Сеоска кућа из 1912 год. у улици Павла Шиштића у Старим Бановцима	„ <i>Машикар</i> “, представљају стари покладни обичај
	Споменик народном хероју „ <i>Јанку Чмелику</i> “ у Старој Пазови.			“Златни котлић.” (Одржава се у марту)
	Споменик погинулим борцима из Крњешеваца за време НОБ-а			“ <i>Бановачки децији дан</i> ” – Нови Бановци који се одржавају у априлу
	Часни крст подигнут 1868. године, у улици Вере Мишчевић у Белегиш			итд.

Извор: Туристичка организација Старе Пазове,
web. link: <http://turizampazova.rs/> 26.04.2017 године.

Проред наведених у табели треба додати и велики број верских (сакралних) објеката који су лоцирани у свих девет урбаних насеља Општине Стара Пазова.. Имајући у виду да је Општина мултиетничка средина разумљиво је и присуство великог броја верских објеката свих верских заједница који живе у овом подручју.

Тренутно стање привреде општине погодује развоју туризма. Када се ово каже мисли се превасходно на чињеницу да је општина у последње време једна од најразвијенијих по броју малих и средњих предузећа, а тенденција увећавања њиховог броја се наставља.

Такође, оно што може допринети развоју туризма је:

- велики број различитих манифестација које испуњавају културни живот Општине током читаве године. Оне поред привлачења великог броја посетилаца могу утицати и да се антропогени, демографски, географски и други ресурси туристички квалитетније валоризују.
- велики ентузјазам људи запослених у Туристичкој организацији Старе Пазове који учествују у свим промотивним активностима у земљи чиме доприносе изградњи имица ове дестинације.

Угоститељски капацитети Општине Стара Пазова

а) Угоститељски објекти за смештај

До 2013 године у Општини Сара Пазова био је забележен мали обим доал-зака и ноћења туриста. Међутим, 2013 године догодио се туристички „бум“ изградњом и пуштањем у рад хотела „Lux“ категорисаног са четири звездице који је лоциран непосредно у комплексу центра „Фудбалског савеза Србије“. Хотел располаже са 64 двокреветне собе и 4 апартмана. Од осталих значајних хотела на теритрији Општине треба споменути следеће:

- „Novella Uno“ категорисан са три звездице у Новом Бановцима са 39 комфорних соба са 125 лежајева;
- Хотел „Vila Sunce“ категорисан са једном звездицом који је отворен 2007 године. Располаже 11 соба и 2 апартмана;
- Хотел „Војводина“ у Старој Пазови који располаже са 29 соба и 3 апартмана.

Такође на територији је у последњих десет година изграђен већи број мањих смештајних објеката који су допринели повећању броја лежајева тј. смештајних капацитета.

Имајући у виду квантитет и квалитет смештајних капацитета треба истаћи да Стара Пазова тренутно може да одговори актуелној туристичкој тражњи. Обим и динамика туристичких кретања у последњих пет година у Општини је приказан у табели 2.

Табела 2. Кретање туриста у општини Стара Пазова у периоду 2011 – 2015 године

Година	Туристи			Ноћења туриста			Просечан број ноћења туриста ¹	
	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Домаћи	Страни
2011	436	320	116	2 624	2 378	246	7,4	2,1
2012	259	180	79	1 605	1 479	126	8,2	1,6
2013	8 360	5 246	3 114	24 382	14 117	10 265	2,7	3,3
2014	11 598	6 175	5 423	31 293	17 516	13 777	2,8	2,5
2015	11 684	5 826	5 858	32 185	17 403	14 782	3,0	2,5

Извор: „Општине и региони у Републици Србији“

РЗС за период 2012, 2013, 2014, 2015, 2016 године.

Напомена: Просечан број ноћења туриста израчунат је дељењем броја ноћења с бројем туриста. Пошто се туриста региструје у сваком месту где борави, у случају промене места долази до његовог поновног исказивања, односно дуплирања. Стога је, вероватно, и просечан број ноћења туриста, израчунат на овај начин, мањи од стварног.

б) Угоститељски објекти за исхрану и пиће

У Старој Пазови налази се велики број угоститељских објеката за исхрану и пиће. Неки од њих имају веома дугу традицију, док су поједини лоцирани у објектима који су стари до два века (на пример, ресторан „Прича“ смештен у кући

изграђеној 1730 године или на пр. етно кућа „*Кућерак у Срему*“ у згради старој 127 година, итд.). Детаљан преглед ових објеката дат је у табели 3.

Табела 3. Угоститељски објекти иза исхрану и пиће у 2017 години

Р. Бр.	Врста и назив објекта	Капацитет (бр. места)	Година оснивања
1.	Ресторан „ <i>Лутник</i> “, Стара Пазова	70 унутар објекта и 40 ван објекта	
2.	Ресторан „ <i>Gurman IN</i> “ Стара Пазова	50 унутар и 50 ван објекта	2009
3.	Ресторан „ <i>Amadeo Gold</i> “, Стара Пазова	65 унутар објекта 65 ван објекта	-
4.	Ресторан „ <i>Старо место</i> “, Нова Пазова	40 унутар објекта 40 ван објекта	-
5.	Ресторан „ <i>Венеција</i> “ Стари Бановци	-	1956
6.	Рибљи ресторан „ <i>Прича</i> “, Нови Бановци	50 унутар објекта 50 ван објекта	Лоциран у кући из 1730 године
7.	Ресторан „ <i>Дунавска тераса</i> “, Нови Бановци	150 места (по потреби - сала и тераса)	1969
8.	Ресторан „Малиган“, Сурдук	50 у ресторану 50 у башти	1934
9.	Етно ресторан „ <i>Кућерак у Срему</i> “, Сурдук	30 у ресторану 120 у башти	2012

Извор: Туристичка организација Стара Пазова
Web. link: <http://turizampazova.rs/> 26.04.2017 године.

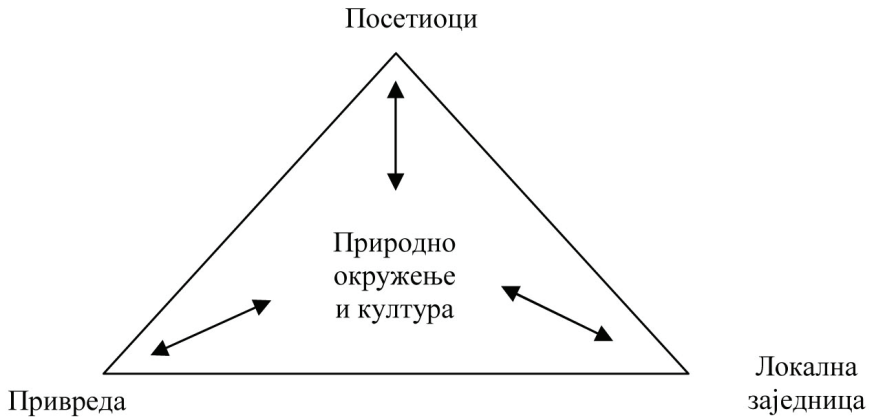
Оно што је значајно споменути за развој туризма је да подручје Срема има веома богату кулинарску традицију која може допринети развоју туризма хране („гастро туризам“). Неки од ових специјалитета се нуде на појединим манифестацијама које се већ промовишу. Међутим, у прављењу туристичког имиџа овај сегмент понуде свакако заслужује пажњу.

Примена концепта одрживог развоја

Имајући у виду присутне бројне природне и друштвене ресурсе у Општини, један од стратешких интереса Старе Пазове треба да представља обезбеђење подршке развоју туризма. С обзиром на њихову добру очуваност, туристичка експлоатација никако несме ићи на штету ових ресурса. Како би се обезбедила дугорочна одржиост развоја неопходно је објаснити шта тачно представља одрживи туристички развој дестинације.

Један од приоритетних задатака одрживог туристичког развоја је управо консензус интереса свих страна, туриста, резидената и привреде. Ово прокламује Светска туристичка организација (UNWTO) која како би се обезбедио овакав консензус сугерише примену „VICE“ модела (слика 1.)

Слика 1. "VICE" модел

Извор: UNWTO (2007): "A Practical Guide to Tourism Destination Management", p.12.

Суштина модела је да он представља управљање дестинацијом на начин интеракције између туриста, привреде која их опслужује, локалне заједнице и животног окружења у коме се интеракција одвија. Животно окружење се може разумети у најширем смислу од природних ресурса до изграђених ресурса, на којима се многи туристички производи базирају. Улога менаџмента дестинације је да ради на јачању партнерства и заједничког плана управљања дестинацијом како би се: (UNWTO, 2007, 13).

- туристи осетили добродошлим, угостили, укључили у „живот“ дестинације и задовољили са понудом;
- створила профитабилна и перспективна туристичка привреда;
- створиле користи за локалну заједницу;
- заштитили и унапредили локално окружење и културно наслеђе дестинације.

Lane, B. (2005) истиче да одрживи развој усклађује тензије које се појављују између „партнера“ у троуглу и дугорочно одржава равнотежу. Одрживи туризам има циљ да смањује нарушавање стања животне средине и културног наслеђа, оптимизира задовољство туриста и дугорочно максимизира економски раст за регион. То је начин да се успостави баланс равнотеже, заштите животне средине и потенцијала растућег туризма.

Интезивирање постојеће туристичке понуде Општине Стара Пазова

Полазећи од напред наведеног као приоритетне активности значајне за развој туризма могу се сажети у следећим тачкама.

Прво, унапређење квалитета смештајне понуде. Поред постојећих хотела и других смештајних објеката који су по квантитету односно по броју лежајева на задовољавајућем нивоу, неопходно је континуирано радити на одржавању и подизању калитета смештајне понуде. То практично значи да је неопходно стално пратити иновације у смештајној понуди како би се одговорило потребама савремене туристичке тражње. Овде се мисли на континуиран напредак у свери ИТ понуде смештајних капацитета, као што је на пример, повезивање смештајне понуде са различитим облицима Интернет продаје аранжмана и сл.

Друго, улагање у угоститељске објекте за ихрану и пиће. Неопходно је унапредити квалитет ове понуде и у промотивним активностима потенцирати богату традицију Сремске кухиње. У последње време на Западу је присутан тренд развоја „*slow-food*“ туризма, односно конзумирање органски произведене здраве хране. Уколико би се гастрономска понуда са овим садржајима обогатила она би представљала посебну атракцију за стране туристе. Овде важну улогу треба да одигра они наступ.

Треће, формирање дестинацијске менаџмент организације. Туристичка организација Старе Пазове је основана 2009 године. До сада је показала изузетан ентузијазам у раду и учествовала је у свим облицима промоције туристичке понуде Општине. Другим речима она је вршила функцију која јој је Законом о туризму и предвиђена која је усмерена на промотивне активности. Међутим, као би се туризам истински развио неопходно је формирање дестинацијске менаџмент организације. По закону Законом о туризму у члану 40. се предвиђа могућност повезивања јавног и приватног сектора и циљу унапређења туризма. Овим се омогућава формирање организације која би могла да управља туристичким ресурсима и тиме би резултати од туризма били већи. Ово је иначе и у складу са оним што Светска туристичка организација промовише. (UNWTO, 2007).

Четврто, изградња одговарајуће туристичке инфраструктуре на обали реке Дунав (изградња марине, ресторани на води – сплавови, изградња рибарског етно-села са обзиром на богат рибљи фонд Дунава). Неопходно је поштовати јасно урбанистичке услове које би Општина морала да пропише за изградњу оваквих објеката. Овоме ваља додати и могућност изградње различитих спортско-рекреативних терена у приобаљу реке (терени за мали фудбал, кошарку, одбојку, тенис и сл.).

Пето, уређење, адаптација и прилагођавање сеоских кућа за бављење руралним туризмом. На територији општине постоји велики број кућа које би могле да одговоре потребама развоја сеоског туризма. Ту су и објекти који по својој архитектури су остали у великој мери очувани који би представљали посебну атракцију за туристе. Неки покушаји су до данас учињени али нажалост са малим успехом.

Осмо, уређење, адаптација и прилагођавање верских објеката потребама туризма. Ваља нагласити, да је за развој оваквог вида туризма неопходна сагласност верских заједница, односно усклађивање начина, правила и прописа туристичких посета, са верским правилима, принципима понашања.

Девето, коришћење природних погодности за развој туризма посебних потреба (ловни и риболовни, фото сафари, излетнички туризам – у непосредној близини урбаног центра је атрактиван природни амбијент);

Десето, користити предности које Стара Пазова има за развој транзитног туризма. Локација на три најважнија коридора (10, 7 и Е-75) се нужно мора искористити.

Дванаесто, промовисање манифестација које би дале „печат“ имицу Старе Пазове као туристичке дестинације. Неке већ данас постоје, које се традиционално одржавају сваке године.

Тринаесто, услови одрживог развоја туризма – унапређење понуде кроз истовремену политику очувања и заштите простора и животне средине представљају императив који се у плановима будућег туристичког развоја доследно мора испоштовати.

Четрнаесто, дугорочно гледано ако би се испунили сви претходни услови као природан след ствари би ишла стандардизација и компјутеризација пословања у туристичким објектима. Важну улогу у интензивирању туристичке понуде игра брзина, квалитет и прецизност пружања информација потенцијалним туристима, што је основ за стицање конкурентске предности на туристичком тржишту. У том контексту неопходно је ради обogaћивања туристичке понуде ићи у корак са свим трендовима у области савремених информационих технологија;

Петнаесто, предузети мере на организацијској и пословној повезаности туризма, угоститељства, трговине, пољопривреде, рибарства, занатства, саобраћаја, и других делатности које формирају туристичку понуду – примена интегралног маркетинга.

Закључак

Стара Пазова има респектабилне природне и друштвене ресурсе за развој појединих видова туризма. Зато туризам мора постати императив у будућем у развоју Општине. Највећи део ресурса тек треба да буде стављен у функцију туристичког развоја Општине, а затим и у све савремене туристичке токове у земљи.

Како би се они на успешан начин валоризовали неопходан је селективан и тржишно оријентисан приступ заснован на стратешком приступу развоја дестинације, првенствено мотивисан формирањем понуде ка одређеним тржишним сегментима тзв. „тржишним метама“. Као краткорочно перспективни туристички производи се издвајају: рурални, ловни, риболовни, излетнички, туризам специфичних интересовања и транзитни туризам.

Имајући у виду да највећи део Општине чини пољопривредно земљиште, пољопривреда би требало да одигра једну од важних улога у развоју и креирању одговарајуће понуде руралног туризма.

Дугорочно гледано, уколико би се уложило у развој туризма, у креирању одговарајућих туристичких програма боравка важна је креативност која мора бити присутна како би се повећао успех. Важну улогу у креирању оваквих програма и генерално управљањем туристичким развојем Општине требало би да има одговарајућа менаџмент туристичка организација која би требало да се формира у складу са Законом о туризму (члан 40) која би постојала у облику јавно – приватног партнерства.

У стратешком приступу важно је поштовати правила и принципе одрживог развоја. На овај начин потенцијални и актуелни туристички ресурси били од користи како за актуелне, тако и за будуће генерације.

Литература

- Lane, B. (2005), Sustainable Rural Tourism Strategies: A Tool for Development and Conservation, *Interamerican Journal of Environment and Tourism/Revista Interamericana de Ambiente u Turismo*, Vol.1, Numero 1.(Agosto, 2005), p.12-18.
- Михаиловић, Б., Симоновић, З. (2016), *Стратешко планирање одрживог развоја пољопривреде и руралних подручја у Србији*, Институт за економику пољопривреде, Београд.
- Poon A., (2003), Comparative Strategies for a New Tourism, Chapter 7. p. 130-143. *"Aspect of Tourism, Classic Reviews in Tourism"*, Channel View Publications, Printed and bound in Great Britain by the Cromwell Press, Edited by Chris Cooper.
- Публикација „*Општине и региони у Републици Србији*“, РЗС за период 2012, 2013, 2014, 2015, 2016 године.
- Томић, Ј. (1990), *Срби у великој сеоби*, Просвета,
- Туристичка организација Старе Пазове, web. link: <http://turizampazova.rs/> 26.04.2017 године.
- UNWTO (2007): *"A Practical Guide to Tourism Destination Management"*,
- Закон о туризму Републике Србије (Сл. Гласник РС, бр. 36/2009, 88/2010, 99/2011 – др. закон и 93/2012).
- <https://www.starapazova.rs/>

Марија Петровић-Ранђеловић¹

Универзитет у Нишу, Економски факултет

P. 51-62

SCIENTIFIC REVIEW ARTICLE

Received: August, 3, 2017

Accepted: September, 17, 2017

ИМПЛЕМЕНТАЦИЈА ДОБРЕ ЕКОЛОШКЕ ПРАКСЕ КАО ИНСТРУМЕНТ УНАПРЕЂЕЊА ЕКОЛОШКИХ ПЕРФОРМАНСИ МУЛТИНАЦИОНАЛНИХ КОРПОРАЦИЈА

Апстракт

Стране директне инвестиције могу допринети остваривању циљева одрживог развоја земље домаћина, али и умањити њене перспективе у погледу будућег развоја. Уколико стране директне инвестиције остварују потенцијалне одрживе користи, оне ће бити и еколошки одрживе у својим ефектима и одрживе у свом расту и дистрибуцији. Услед тога, правилно разумевање односа између страних директних инвестиција и животне средине је неопходно како би се максимално искористио њихов потенцијал за остваривање одрживог развоја земље домаћина. Будући да стратегије које мултинационалне корпорације следе при реализацији својих прекограничних инвестиционих активности остварују директан утицај на структуру и ефекте страних директних инвестиција, овај рад има за циљ да допринесе бољем разумевању прекограничне еколошке менаџмент праксе мултинационалних корпорација, као стратешке реакције мултинационалних корпорација на еколошке проблеме и инструмента за унапређење њихових еколошких перформанси.

Кључне речи: *стране директне инвестиције, прекогранични еколошки менаџмент, мултинационалне корпорације*

JEL класификација: F64, G39, Q5

IMPLEMENTATION OF GOOD ENVIRONMENTAL PRACTICE AS AN INSTRUMENT OF IMPROVING THE ENVIRONMENTAL PERFORMANCES OF MULTINATIONAL CORPORATIONS

Abstract

Foreign direct investment can contribute to achieving the objectives of sustainable development of the host country, but also reduce its prospects for future development. If foreign direct investment realizes the potential sustainable benefits, they will be environmentally sustainable in their effects and sustainable in its growth and distribution. Therefore, properly understanding of the relationship between foreign direct investment and the environment is essential in order to maximize their potential for achieving the sustainable development goals of the

¹ marija.petrovic@eknfak.ni.ac.rs

host country. Whereas the strategies that multinational corporations follow in the realization of their cross-border investment activities have direct impact on the structure and effects of foreign direct investment, this paper aims to contribute to a better understanding of cross-border environmental management practices of multinational corporations, as a strategic response of multinational corporations to environmental problems and an instrument to improve their environmental performance.

Key words: *foreign direct investment, cross-border environmental management, multinational corporations*

Увод

Са интензивирањем глобалне динамике токова страних директних инвестиција у периоду након 90-их година XX века мноштво питања и проблема почело је да окупира пажњу истраживача. Посебну пажњу у постојећој емиријској литератури о страним директним инвестицијама привлачи питање утицаја овог фактора на привредни раст и посебно на могућност остваривања циљева одрживог развоја земље домаћина. Поред генерисања очекиваних развојних користи, побољшање технолошке основе производње, стимулисање домаћих инвестиција и подстицање привредног раста, ефикасније интегрисање домаћих предузећа у глобална тржишта, повећање ефикасности и конкурентности земље домаћина, стране директне инвестиције нуде могућност побољшања еколошких перформанси земље домаћина и услед тога, делују као снажна подршка у остваривању циљева одрживог развоја.

Како су интеракције између страних директних инвестиција и животне средине комплексне, преовлађујући став у постојећој литератури је да стране директне инвестиције остварују како позитивне, тако и негативне еколошке ефекте на земљу домаћина. Земља домаћин остварује директне еколошке користи трансфером чистије технологије и боље еколошке праксе мултинационалних корпорација, док се индиректне користи ефектуирају на основу утицаја страних директних инвестиција на привредни раст. Повећањем *per capita* дохотка, раст би подржао потрошњу еколошких добара и услуга и иницирао већу тражњу за побољшањем еколошког квалитета и еколошке заштите. С друге стране, стране директне инвестиције могу нанети незамењиву еколошку штету земљи домаћина, у мери у којој су оне таквог обима и темпа који превазилази регулаторни капацитет земље домаћина. Ово из разлога што су инвеститори, поврх свега, мотивисани максимизирањем профита, а не побољшањем развојних и еколошких перформанси земље домаћина.

Имајући у виду прекогранични карактер еколошких проблема, позитивни еколошки ефекти страних директних инвестиција се могу остварити само унутар једног свеобухватног регулаторног система који би требало да омогући већу флексибилност земље домаћина и способност контроле неодрживих инвестиционих токова.

Стране директне инвестиције се остварују унутар једног институционалног окружења које остварује значајан утицај на њихову структуру и ефекте. То инсти-

туционално окружење има *економски и еколошки аспект*. Економска компонента се односи на међународне споразуме о трговини и инвестицијама, укључујући и националне политике за промоцију и убрзање прилива страних директних инвестиција. У погледу еколошког аспекта, имају се у виду следеће четири компоненте: међународни еколошки споразуми; међународне и регионалне добровољне иницијативе, или иницијативе о еколошком извештавању и транспарентности; еколошка политика матичне и еколошка политика земље домаћина страних директних инвестиција.

Међутим, како корпоративно понашање остварује директан утицај на структуру и ефекте страних директних инвестиција, с правом се може рећи да мултинационалне корпорације представљају најзначајније факторе у истраживању структуре и ефеката страних директних инвестиција на земљу домаћина.

У складу са постављеним циљем овај рад је структуриран на следећи начин. Први део рада је усмерен ка објашњењу стратешке реакције мултинационалних корпорација на изазове глобализације. О значају имплементације еколошких менаџмент система за унапређење еколошких перформанси мултинационалних корпорација биће речи у другом делу рада. Након указивања на основне карактеристике прекограничне еколошке менаџмент праксе, у четвртом делу рада дат је преглед релевантних емпиријских истраживања на овом подручју. У закључку је извршена синтеза резултата до којих се дошло у истраживању наведеног проблема.

Стратешка реакција мултинационалних корпорација на изазове глобализације

Истраживања показују да су мултинационалне корпорације временом усвајале нове пословне стратегије, структуре и процесе. Све до средине 80-их година XX века, контрола над активностима у иностранству била је у рукама управног одбора корпорације у матичној земљи, док је извоз представљао доминантну форму интернационализације. Стране директне инвестиције су предузимане како би се премостиле баријере које су спречавале реализацију међународних пословних активности. Међутим, под притиском оштре конкуренције, традиционалне стратегије извоза показале су се неодрживом формом за обезбеђивање веће пословне ефикасности. Последично, у другој половини 80-их година XX века приметан је тренд ка реорганизацији глобалних ланаца додатне вредности мултинационалних корпорација. Осим тога, оне су почеле да усмеравају већу пажњу на кључне способности, елиминисање непродуктивних сектора и смањивање вертикалне производње кроз ванизворно снабдевање. Таква њихова реакција делом је последица хомогенизације светског тржишта под утицајем глобализације. Фрагментисана национална тржишта су замењена хомогенизованим светским тржиштима, која се одликују релативно хомогеном тражњом за капиталним добрима и полуготовим индустријским производима, као и за одређеним глобалним брендovima потрошних добара. У исто време захтеви потрошача постају све више диференцирани и специфични, тако да прилагођавање производа захтевима потрошача, пружање додатних услуга, дистрибуција и маркетинг постају кључни фактори пословог успеха.

Актуелни процес глобализације поставио је додатне изазове и наметнуо потребу за прилагођавањем активности мултинационалних корпорација у циљу обезбеђивања опстанка и раста на глобалном тржишту. Стратешка реакција мултинационалних корпорација на такве глобалне промене огледа се у следећем.

Прво, нови изазови које намеће процес глобализације имају за последицу креирање нових метода путем којих мултинационалне корпорације остварују своје циљеве инвестирајући у иностранство. У циљу ефикасније експлоатације власничко специфичних предности у интересу је компаније да оснива афилијације у иностранству и да врши неопходна прилагођавања технологије, производа и услуга локалним условима пословања и потребама. Могућности утицаја компаније на пословне активности предузећа у иностранству су највеће када је афилијација у потпуном власништву. Један од екстремних одговора компаније на географску диверзификацију је појава „виртуелне компаније“, као форме организације у којој економски независни ентитети са кључним способностима послују заједно у ограниченом временском периоду. Компанија заправо није интегрисана, већ њу чини врло слаба интеграција независних јединица, које стварају интегрисану целину у ланцу производње.

Друго, мултинационалне корпорације врше реалокацију својих производних активности или појединих етапа у процесу производње ка оним земљама домаћина које поседују најповољније услове за њихову реализацију у погледу трошкова производње и приступа кључним ресурсима (сиров материјал, радна снага и технологија). Управљање глобалном мрежом производње захтева добру логистичку подршку и интерактивни процес координације и усаглашавања. Глобална мрежа производње учинила је традиционално хијерархијски организовану организациону структуру засновану на контроли управе корпорације нефункционалном. Последице, дошло је до промена у интерној организацији, односно до децентрализације управљања како би се убрзао процес доношења одлука и развили канали комуникације. Осим тога, и уговори са добављачима трансформишу се у партнерства за развој, где добављач делимично сноси одговорност за развој производа, пружа додатне услуге и обавезује се на поштовање корпоративних стандарда квалитета и менаџмента.

Треће, у циљу повећања ефикасности, многе мултинационалне корпорације на кључним менаџерским позицијама запошљавају локалну радну снагу, будући да се на тај начин остварују уштеде у трошковима експатријације и користи од упошљавања локалне радне снаге. Трансфером знања преко разних шема обуке запослених, едукације, организовањем еминара у иностранству, олакшава се процес контроле пословних процеса. Осим тога, ради остваривања конкурентске предности, иновације не би више требало уводити постепено (прво на домаћем, затим на друга секундарна тржишта), већ симултано, како би се покрили високи трошкови истраживања и развоја за што краћи животни циклус производа и период отплате.

Четврто, глобализација не подстиче само децентрализацију, већ и увођење таквих менаџерских процеса и система који обезбеђују глобалну дистрибуцију знања и технологије, најбоље праксе, коришћење економије обима и простора и децентрализацију управе компаније у више региона. Ефикасно функционисање захтева дефинисање заједничких циљева и вредности, и основних модела понашања, односно развој корпоративне културе.

Пето, захваљујући напретку у развоју информационих технологија олакшан је процес прикупљања и дистрибуције информација о пословним активностима мултинационалних корпорација. Повећање транспарентности активности мултинационалних корпорација данас постаје значајна детерминанта финансијских и нефинансијских перформанси компаније, али и фактор који утиче на репутацију и углед корпорације међу кључним стејкхолдерима.

Имплементација еколошких менаџмент система као стратешка реакција мултинационалних корпорација на еколошке проблеме

Мултинационалне корпорације се данас активно укључују у решавање еколошких проблема не само ради остваривања веће ефикасности у пословању, освајања нових тржишта и повећања конкурентности система у целини, већ и услед чињенице да еколошки проблеми представљају једно од кључних подручја на коме су мултинационалне корпорације изложене ризику од губитка репутације.

Почетком 70-их година XX века, мултинационалне корпорације у већини индустријализованих земаља су усвојиле праксу заштите животне средине на иницијативу државних еколошких агенција. Ове мере регулације су биле усмерене на контролу воде и испарења у ваздуху, као и депоновања штетних материја. Компаније су преузеле обавезу смањења или елиминисања емисије загађујућих материја и загађења воде, коришћењем технологија које контролишу испарења на крају производног циклуса. Током 70-их и 80-их година XX века многе корпорације су, у настојању да прескоче комплексну, скупу и брзо променљиву еколошку регулативу, почеле да примењују праксу добровољне превенције загађења усмереној ка смањењу или елиминисању извора загађења из производног процеса, уместо њихове контроле након емисије. „Еколошки менаџмент систем представља инструмент који организације користе како би на добровољној бази имплементирале еколошку политику. Он се састоји у великом броју међусобно повезаних елемента који функционишу заједно како би се обезбедило управљање, процена и побољшање еколошких аспеката операција компаније. Међутим, уколико свака компанија креира свој еколошки менаџмент систем како би подмирила своје посебне потребе, разлике у примењеним системима међу компанијама отежавају поређење њихових резултата. Неке индустријске организације у циљу решавања овог проблема су развиле прописе о еколошком понашању, а неке земље су усвојиле националне еколошке менаџмент системе. Међутим, без заједничког међународног стандарда, компаније би биле приморане да се придржавају различитих и некомпатибилних еколошких менаџмент система у свакој земљи у којој остварују пословање, што би последично наносило значајне трошкове и деловало у правцу постављања извесних трговинских баријера“ (Delmas, 2002, стр. 1).

На основу ове анкете коју је извршио UNCTAD (1993, стр. 167-177) над 169 мултинационалних корпорација у циљу истраживања међународног еколошког управљања и политике мултинационалних корпорација, еколошки менаџмент системи се могу класификовати на следеће:

- a) *еколошки менаџмент систем оријентисан ка усклађивању*, заснива се на реактивном приступу, примарно оријентисан ка усклађивању са постојећим прописима, што укључује имплементацију одређених активности компаније, као што су мониторинг, процедуре контроле и редовни извештаји о усаглашености;
- b) *превентивни еколошки менаџмент систем*, примењују компаније које настоје да антиципирају и спрече краткорочне трошкове и обавезе преко еколошке, здравствене и безбедносне (Environment, Health and Safety – EH&S) менаџмент процедуре или увођењем нових производних процеса и производа. Превентивни, тзв. *EH&S менаџмент* пружа благовремене информације менаџменту о стању *EH&S* питања у корпорацији путем редовног извештавања или процене ризика и опасности, а у циљу спречавања већих инцидената.
- c) применом *стратешког еколошког менаџмент система* компаније се обавезују на интеграцију *EH&S* циљева у свим аспектима корпоративних активности. Филозофија која карактерише овај приступ подразумева интеграцију еколошких и проблема везаних за експлоатацију ресурса у свим фазама животног циклуса производа кроз све нивое производње. Ове компаније се такође ангажују у остваривању дијалога са акционарима и органима који прописују регулативу како би се изградио добар имиџ и повећала репутација компаније. Кроз такву врсту дијалога и кроз имплементацију напредних и иновативних *EH&S* процедура, ове компаније предузимају активности предвиђања будућих прописа;
- d) *еколошки менаџмент систем оријентисан ка одрживом развоју*, узима у обзир специфичне услове у земљама у развоју у корпоративном еколошком управљању и потребу за утврђивањем политике о одрживом развоју, као што је то предложено у Агенди 21. Овај еколошки менаџмент систем поставља захтев за повећање транспарентности активности корпорација у решавању еколошких проблема.

Заштита и очување животне средине од суштинског је значаја за остваривање одрживог развоја и повећање благостања како садашњих, тако и будућих генерација. Иако се основни задатак владе земаља домаћина огледа у дефинисању ефективних еколошких и политика одрживог развоја, као и мониторингу реализације унапред дефинисаних циљева одрживог развоја, еколошка одрживост развоја није само њихова одговорност. Приватни сектор данас игра велику улогу у том процесу.

„Како су компаније, тржишта и економије постали све више глобални и међусобно зависни, приватни сектор и инвеститори постају свесни значаја превазилажења јаза између јавних и приватних интереса. Они су схватили да њихова могућност напредовања и раста зависти од постојања просперитетног и одрживог друштва. Односно, они су увидели да друштвене и доходовне неједнакости, као и еколошка штета остварује негативне материјалне последице на ланце продаје, токове капитала и продуктивност запослених“ (Alba, Miller, Speller, Winch, Malmberg, Abb & Feller, 2015, стр. 6). Управо из тог разлога, приватни сектор има велику улогу у остваривању еколошке одрживости, уграђивањем еколошких принципа у менаџмент праксу и креирањем одговарајуће корпоративне културе. Ефикасан

систем еколошког менаџмента саставни је елемент одрживог развоја, чије остваривање не представља само одговорност пословног сектора, већ уједно и шансу за остваривање бољих пословних перформанси.

Потенцијалне предности корпоративне само-регулације у земљама домаћина, посебно у земљама у развоју огледају се у следећем. Одлуке мултинационалних корпорација у погледу примене еколошких стандарда, трансфера чисте технологије до афилијација у иностранству, реализације програма еколошке обуке запослених у земљама у развоју, предузимања еколошких активности дуж ланца снабдевања, сарадње са надлежним органима у области еколошке заштите и промоције еколошки чистих производа могу остварити значајне импликације на стање животне средине у земљама у развоју. Ово тим пре што „мултинационална предузећа чине врло значајну карик у еколошкој сфери између једне земље и друге, и између једног региона и другог. Оне ту своју улогу остварују услед веће моћи утицаја у односу на друге међународне актере на подручју еколошке заштите и контроле, као и у односу на друге међународне државне организације и комисије и веће невладине организације“ (Handlock, 1994, стр. 155).

Еколошки менаџмент данас представља добро развијену дисциплину у оквиру пословног менаџмента. Еколошки менаџмент се најшире може дефинисати као скуп циљева, стандарда и праксе које компаније утврђују како би на прави начин реаговале на еколошке изазове. Обично се један еколошки менаџмент систем састоји од различитих циљева и стандарда који се односе на еколошке перформансе, различитих процедура за контролу и спровођење, и формалну алокацију одговорности између запослених и функција. Из комерцијалних разлога, врло често компаније врше екстерну сертификацију својих еколошких менаџмент система у складу са једним од међународних еколошких менаџмент стандарда (BS 7750, EMAS или ISO14000).

Са интернационализацијом предузећа кроз equity и не-equity аранжмане постало је јасно да еколошки менаџмент није ограничен само на границе националне економије. Из тог разлога, кључни моменат у разумевању еколошких ефеката страних директних инвестиција на земљу домаћина је пракса еколошког менаџмента коју следе инвеститори када реализују своје активности у иностранству. Концепт прекограничног еколошког менаџмента настао је управо из разлога како би се њиме обухватио овај међународни аспект еколошког менаџмента.

Карактеристике прекограничне еколошке менаџмент праксе

Прекограничну еколошку менаџмент праксу одликују следеће пет кључне карактеристике (UNCTAD, 2002, стр. 2).

Прво, основни принципи који се односе на еколошке активности целе корпорације, који су обично дефинисани у оквиру мисије корпорације или у изјавама о еколошкој политици. Овим политичким изјавама се могу заправо поставити задаци и циљеви за потребе еколошког управљања афилијацијама у иностранству.

Друго, специфичне политике и програми који се примењују на целу корпорацију, а које се дефинишу за она подручја која су од посебног значаја за компанију

(на пример, очување енергије, минимизирање отпада или минимизирање загађења ваздуха).

Треће, различите процедуре за мониторинг и контролу усклађености еколошког управљања афилијацијама у иностранству са прописима и стандардима које је дефинисала управа корпорације. Ове процедуре укључују процену еколошког утицаја *ex ante*, еколошко извештавање или разне поступке ревизије. Са развојем информационог система унутар система мултинационалних корпорација олакшано је прикупљање и проток информација за потребе стратешког планирања еколошких инвестиција.

Четврто, компанија се може ангажовати у реализацији програма обуке, едукације и размене информација или у оним активностима које имају за циљ боље еколошко управљање и подстицање високог нивоа еколошке свести на свим нивоима корпорације.

Пето, прекогранични еколошки менаџмент систем може бити уграђен унутар формалне организације, где су одговорности и функције јасно алоциране између ентитета и особа.

Прекогранични еколошки менаџмент системи се могу рангирати почев од основних до екстремно разрађених, детаљнијих система. Основне системе углавном примењују афилијације које се налазе под директном контролом главног штаба корпорације, док се разрађени системи примењују у неконтролисаним афилијацијама, али и предузећима добављача и подуговарача. Степен формализације прекограничних еколошких менаџмент система може варирати од веома неформалних и *ad hoc* процедура до чврсто интегрисаног система са детаљно утврђеним поступцима и принципима управљања.

Емпиријска истраживања прекограничног еколошког менаџмента

Питање на који начин мултинационалне корпорације организују еколошку функцију у афилијацијама у иностранству представља једно од актуелних подручја истраживања бројних истраживача. Постојећа емпиријска литература нуди обиље доказа којима се потврђује све раширено усвајање праксе прекограничног еколошког менаџмента међу мултинационалним корпорацијама, као и да се прекогранични еколошки менаџмент налази у процесу убрзане формализације и стандардизације.

Центар УН о транснационалним корпорацијама (UNCTAD, 1993, стр. 167-177) је 1991. године спровео обимну студију о еколошком менаџменту мултинационалних корпорација. Истраживање еколошке менаџмент праксе у 169 највећих мултинационалних корпорација у свету је показало да највећи број мултинационалних корпорација заузима реактивни приступ према еколошким изазовима, односно да има имплементиран еколошки менаџмент систем који је оријентисан ка усклађивању, нарочито у земљама у развоју. Међутим, неке компаније су следиле више проактивне стратегије: око 40% испитаника следило је општу политику компаније, док је већина јасно усвојила експлицитне политике за имплементацију стандарда матичне земље при остваривању активности у иностранству; 45% ис-

питаних компанија је саопштило да су оне извршиле формалну алокацију еколошких обавеза између главних штабова и афилијација у земљама у развоју, али и да се остварује значајна комуникација између главних штабова и афилијација око еколошких питања; 60% испитаних компанија је извршило ревизију еколошких, здравствених и безбедоносних перформанси, док је мања група компанија била укључена у иновативну еколошку праксу у земљама у развоју, као што је подржавање локалних еколошких група, дефинисање програма пошумљавања, заштита дивљих животиња, развој локалне еколошке инфраструктуре, итд.

Међутим, резултати неких истраживања примене еколошке, здравствене и безбедоносне праксе у афилијацијама мултинационалних корпорација у земљама у развоју крајем осамдесетих година XX века показују супротне резултате, односно (а) да је најбоља расположива технологија по прихватљивим трошковима ретко експлоатисана у земљама у развоју, (б) да се многе мултинационалне корпорације у остваривању својих активности придржавају само локалних стандарда, а не корпоративних, (ц) да мултинационалне корпорације чешће врше контролу активности у земљама ОЕЦД-а него у земљама у развоју, и (д) да је технологија која се примењује у земљама у развоју генерално еколошки инфериорнија у поређењу са оном која се користи у производним капацитетима у земљама ОЕЦД-а. Међу тим истраживањима истиче се истраживање Chang Xinga (1995), који је анализирајући понашање 19 афилијација мултинационалних корпорација у секторима интензивним по питању загађења у Кини, дошао до закључка да ове компаније занемарују постојање европских менаџмент стандарда и да их ниједна од афилијација не примењује. Осим тога, неколико компанија је издало саопштење да још увек нису у потпуности ускладили своје пословање са кинеским техничким прописима.

У студији која је спроведена над 112 данских мултинационалних корпорација 1996. године, Hansen (1996) је пронашао да је само негде око 12% испитаника настојало да при остваривању активности у Источној Европи и земљама у развоју достигне утврђене данске еколошке стандарде, док је само негде око 17% следило формалну еколошку контролу и поступке извештавања између главног штаба и афилијација у иностранству. Основни разлог којима се објашњава тако низак степен формализације прекограничне еколошке контроле у данској индустрији односи се на чињеницу да је велика пропорција испитаних данских мултинационалних корпорација била веома мала у међународном контексту.

Резултати истраживања Brown и других аутора (1993) указују на разлоге који условили низак степен примене стандарда у пословању афилијација мултинационалних корпорација у земљама у развоју. Анализирајући динамику имплементације еколошких, здравствених и безбедоносних стандарда на различитим етапама инвестиционог циклуса америчких афилијација три водеће мултинационалне корпорације, Херох, Occidental i DuPont, у Азији, они су дошли до закључка да иако су ове корпорације следиле исте стандарде без обзира на локацију, овај циљ је било врло тешко остварити у оквирима политичког, социјалног и економског контекста у земљама у развоју. Осим тога, они указују да су ове корпорације трансферисале значајне ресурсе у циљу примене стандарда матичне компаније у афилијацијама у земљама у развоју и да су у преговорима о новим инвестиционим пројектима оне били иницијатори увођења чвршћих еколошких стандарда. Насупрот овим ауторима, резултати извршене студије Ruuda (1995) показују да су мултинационалне

корпорације укључене у експлоатацију боксита у земљама у развоју примењивале савременију еколошку праксу, без обзира на локалне захтеве и прописе.

Rondinelli (2004) сматра да су се у пракси еколошког менаџмента догодиле бројне промене, посебно указујући да је она је еволуирала од стратегије избегавања или минималног усаглашавања са прописима земље домаћина ка проактивном добровољном еколошком менаџменту који превазилази законске одредбе земље домаћина. У својој студији Rondinelli је идентификовао оне факторе који подстичу менаџмент компаније на увођење добровољних еколошких менаџмент система. У најутицајније факторе он убраја следеће: (1) потреба да се реагује прокативно на екстерне изазове, (2) могућност убирања финансијских користи од друштвене одговорности, (3) остваривање конкурентских предности од еколошке одрживости, (4) подмиривање захтева интерних и екстерних стејкхолдера, и (5) повезивање еколошког и менаџмента квалитета.

У недавном истраживању праксе еколошког менаџмента у земљама у развоју и земљама у транзицији Earnhart и други аутори (2014) истичу да су користи од корпоративне еколошке стратегије знатно мање у овим земљама у поређењу са развијеним земљама. Од великог је значаја да приватни сектор, креатори политике и разне еколошке организације разумеју узроке и последице примене корпоративне еколошке стратегије у овим економијама како би се имплементирале ефективне стратегије, развиле корисне политике и реализовале одговарајуће активности. Анализирајући бројне покретаче корпоративних еколошких стратегија, укључујући интерне карактеристике предузећа, тржишни притисак и притисак владе и цивилног друштва, емпиријски налази извршеног истраживања показују да (1) у земљама у развоју влада и цивилно друштво не подстичу у довољној мери усклађивање корпоративне еколошке праксе и њено унапређење, док (2) у земљама у транзицији такође постоји позитивна, премда слабија улога иностраног власништва и слабији притисак на унапређење еколошких перформанси предузећа. Међутим, налази овог истраживања такође указују да владине политике, као што су чвршћа примена прописа, одобравање дозвола за загађење и веће стопе пореза на емисије су ефективније у земљама у транзицији него у земљама у развоју.

Извршена анализа постојећих студија о прекограничној еколошкој менаџмент пракси мултинационалних корпорација непосредно указује да литература о прекограничној еколошкој менаџмент пракси још увек није довољно развијена, да прекогранични еколошки менаџмент редставља дисциплину у развоју у оквиру корпоративног еколошког менаџмента, али и да реакција мултинационалних корпорација на еколошке изазове у великој мери варира, почев од тоталног негирања еколошких проблема до примене најсавременије еколошке праксе.

Закључак

Прекогранични еколошки менаџмент представља један од кључних елемената у решавању еколошких проблема са којима се мултинационалне корпорације срећу при реализацији својих инвестиционих активности у иностранству. Релативно оскудна истраживања на овом подручју указују да прекогранични менаџмент представља дисциплину која се налази у фази развоја унутар еколошког менаџмента, али и

да многе мултинационалне корпорације све више усвајају ову праксу у организацији међународне производње. С друге стране, постоје докази да неке мултинационалне корпорације још увек нису усвојиле прекограничну еколошку менаџмент праксу и да још увек прилагођавају еколошки менаџмент локалним условима. Извесно је да постоје економске предности које се остварују прилагођавањем локалној култури, регулаторном систему и тржишној структури земље домаћина, али је такође сасвим сигурно и да постоје и предности које произилазе из повезивања и интеграције еколошке у систем међународно организоване мреже производње.

Међутим, економске користи од интеграције функције еколошког менаџмента у оквиру система мултинационалних корпорација без обзира на регулаторне захтеве земље домаћина су знатно веће и огледају се у следећем: (а) стандардизацијом еколошких менаџмент система и технологије у иностранству мултинационалне корпорације могу остваривати користи економије обима; (б) заменом неефикасних тржишта за пружање еколошких услуга и мониторинга, мултинационалне корпорације могу развити активу која ће бити експлоатисана на тржишту; и (ц) како се подиже ниво еколошке регулације у земљама у развоју као земљама домаћина, развојем прекограничне еколошке менаџмент праксе мултинационалне корпорације могу остваривати предности *првог покретача* и повећати конкурентности система у целини.

Литература

- Alba, J. G., Miller, A., Speller, W., Winch, H., Malmberg, K., Abb, C. & Feller, E. (2015). Private Sector Investment and Sustainable Development: The Current and Potential Role of Institutional Investors, Companies, Banks and Foundations in Sustainable Development. UN Global Compact, UNCTAD, UNEPFI, PRI.
- Chang Xing, Di (1995). The environmental performance of european transnational corporations. Ph.D. Thesis, Beijing, China.
- Delmas, M. A. (2002). Environmental management standards and globalization. In D. Vogel & R. Kagan (Eds.), *Dynamics of Regulatory Change: How Globalization Affects National Regulatory Policies* (Article 6). California: University of California Press.
- Earnhart, D. H., Khanna, M., Lyon, T. P. (2014). Corporate environmental strategies in emerging economies. *Review of Environmental Economics and Policy*, 8(2), 164-185.
- Handlock, C. R. (1994). Multinational corporations and the transfer of environmental technology to developing countries. *International Environmental Affairs*, 6(2), 149-174.
- Hansen, M.W. (1996). Danish foreign direct investment in less developed countries and eastern europe: A survey of the international operations of danish companies. Working Paper Copenhagen Business School. Retrieved March 8, 2017, from <http://openarchive.cbs.dk/bitstream/handle/10398/7022/wpnr.09%201996.pdf?sequence=1>.

- Rondinelli, D. A. (2004). Creating a vision for environmental responsibility in multinational corporations: Executive leadership and organizational change. *Journal of International Business Education*, 1, 5-22.
- Ruud, A. (1995). Corporate environmental decision making. Centre for Development and the Environment, University of Oslo, Working Paper, 2.
- UNCTAD (1993). Environmental Management in Transnational Corporations: Report on Benchmark Environmental Survey. New York and Geneva: United Nations.
- UNCTAD (1993). Environmental Management in Transnational Corporations: Report on Benchmark Environmental Survey. New York and Geneva: United Nations.
- UNCTAD (2002). Managing the Environment Across Borders. Geneva: UNCTAD Secretariat.

Снежана Радукић¹

Универзитет у Нишу, Економски факултет

P. 63-70

SCIENTIFIC REVIEW ARTICLE

Received: September, 4, 2017

Accepted: October, 5, 2017

САВРЕМЕНИ ПРИСТУП ИНТЕРНАЛИЗАЦИЈИ ЕКОЛОШКИХ ЕКСТЕРНАЛИЈА²

Апстракт

У идеалним условима функционисања институција и понашања економских субјеката, тржишни систем би произвео ефикасну алокацију ресурса. Међутим, реалне тржишне економије одступају од идеалних околности на разне начине што доводи до неефикасних алокација ресурса. Постоје гране, области и делатности у којима тржиште не постиже добре резултате. Област животне средине и природних ресурса спада у ове области (у делу јавних добара и негативних екстерних ефеката). Због тога је у овим случајевима неопходна државна интервенција како би се повећао ниво економске ефикасности.

Екстерналије се могу интернализovati преко тржишног механизма, државне регулације, институција или комбинацијом ових решења. Најповољније решење је минимизирање укупних трошкова фирме (збир технолошких, управљачких и трансакционих трошкова). На висину ових трошкова утичу карактеристике екстерналије (појавни облик, врста загађивача, простор, време и примењена технологија). Дакле, различита решења су погодна зависно од фазе и друштвеног контекста екстерналије.

Кључне речи: еколошке екстерналије, интернализација екстерналија, економска ефикасност

JEL klasifikacija: D62, Q51, Q52

CONTEMPORARY APPROACH TO INTERNALIZATION OF ENVIRONMENTAL EXTERNALITIES

Abstract

Under ideal conditions of functioning institutions and the behavior of economic subjects, the market system would produce an efficient allocation of resources. However, the real market economy deviate from ideal circumstances in different ways which leading to inefficient allocation of resources. There are branches, areas and activities where the market does not achieve good results. Environment and natural resources belong to this area (the part of public goods and negative external effects). Therefore, in these cases, government intervention is necessary to increase the level of economic efficiency.

¹ snezana.radukic@eknfak.ni.ac.rs

² Рад је у оквиру пројекта бр. 44007 Министарства просвета, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Externalities can be internalized through market mechanism, government regulation, institutions or a combination of these solutions. Best solution is to minimize the total costs of the firm (the sum of technology, management and transaction costs). The level of these costs is affected by externalities (occurrence, kind of polluters, spatial, time, and applied technology). Therefore, different solutions are suitable depending on the stage and social context of externality.

Key words: *environmental externalities, internalization of externalities, economic efficiency*

Увод

Екстерни ефекат, или екстерналија, јавља се када одлуке о производњи или потрошњи од стране једног субјекта имају утицај на корист или профит другог субјекта на ненамеран начин, и када се не чини компензација/исплата од стране генератора утицаја ка погођеној страни.³ Постоје екстерналије у областима потрошње и производње, јер у пракси понашање субјеката у области потрошње и производње утичу на некомпензиране/неплаћене ефекте тог понашања, на корист која је добијена од стране других потрошача, на аутпут који је произведен и профит који је реализован од стране других произвођача. Економско понашање, заправо, укључује екстерне ефекте. Две кључне ствари које треба узети у обзир су ефекти понашања једног субјекта према другом који су ненамерни и непостојање компензација у односу на штетан ефекат или плаћање у смислу корисног ефекта.

Екстерналије су извор неуспеха тржишта. Ако су испуњени сви други институционални услови неопходни да чист тржишни систем оствари ефикасну алокацију, када постоји корисна екстерналија тржиште ће је произвести сувише мало у односу на захтеве за ефикасношћу у алокацији, док ће је у случају штетне екстерналије тржиште произвести више него што ефикасност захтева. Пошто нас занима примена економије благостања на еколошке проблеме, а главна релевантност екстерналија је у случају еколошког загађења, бавићемо се детаљно само штетним екстерналијама.

Основни проблем са екстерним ефектима следи директно из дефиниције која се односи на ненамерност и недостатак исплате/компензације. Ове две одлике проблема екстерналија директно су повезане. Недостатак намерности следи из чињенице да утицај који се посматра не носи са собом било какво обештећење, у случају корисног ефекта, или казну, у случају штетног ефекта. Екстерни ефекти се јављају у

³ Неки аутори изостављају из дефиниције екстерналија услов да се ефекат не плаћа и не компензује, из разлога што ако би постојала исплата или компензација онда не би постојао недостатак намере, тако да је недостатак дела који се тиче компензације/исплате у дефиницији као што је дата овде у тексту сувишан. Међутим, преферирамо дефиницију која је овде дата јер указује на чињеницу да је недостатак компензације/плаћања кључна одлика екстерналија као проблема при дефинисању адекватне политике. Политичка решења проблема екстерналија увек укључују увођење неке врсте компензације/плаћања тако да се уклони ненамерност, иако треба рећи да компензационо плаћање иде/долази субјекту на кога је извршен утицај.

случају када акције субјекта које утичу на друге субјекте не укључују било какву повратну спрегу (остварује се корист што се не награђује или се чини штета што се не кажњава). Уз недостатак награде/казне, што би у тржишном систему било сигнализирано монетарним плаћањем, субјект неће водити рачуна о ефекту који је изазвао. То ће бити ненамерно и „екстерно“ при њиховом доношењу одлука. Где постоји ефекат користи, он неће бити довољно охрабрен и неће га бити довољно. Где постоји штетан ефекат, он неће бити довољно обесхрабрен и постојаће га сувише. Кључ за решавање проблема неуспеха тржишта коме доприносе екстерни ефекти је ставити на одговарајуће место недостајуће повратне спреге, креирати систем који награђује/кажњава стварање корисних/штетних ефеката, тако да нису више ненамерни.

Циљ интернализације еколошких екстерналија је постићи одржив привредни раст уз очување животне средине. Оквир за постизање институционалних решења проблема екстерналија базира се на: а) карактеристикама и фазама екстерналија и б) историјском и еколошком контексту друштва у коме се јављају екстерналије. Екстерналије треба да буду анализирани са становишта њихове појаве, утицаја и осталих аспеката. Решење треба да буде у складу са фазом екстерналије и локацијом. Упоредо са традиционалним командно-контролним и тржишним мерама, процењене су могућности појединих институција. Начело минимизирања укупних трошкова фирме је главни критеријум за идентификовање најбољег решења интернализације екстерналија.

Да би се дефинисала екстерналија полази се од њених карактеристика које се могу сврстати у пет категорија и то су: појава, загађивач, простор, време и технологија. Ове категорије су значајне за доносиоце одлука како би дефинисали адекватну политику за интернализацију екстерналија.

Појава екстерналије може бити извесна или неизвесна. Степен неизвесности се може посматрати са становишта простора, времена и објекта утицаја. Веома је значајно да ли се загађивач може идентификовати или не и, уколико може, колики је број загађивача.

Такође, треба утврдити локацију екстерналије што одређује и број жртава. Што се тиче времена, значајно је да ли је појава екстерналије редовна или спорадична и да ли је унутар дозвољених граница.

На појаву екстерналије се може превентивно деловати модификованом комбинацијом инпута, као и применом одговарајућих машина или процеса којима се значајно смањују штетни ефекти. Могуће је спречити или смањити обим екстерналије у одређеној фази путем пребацивања у другу фазу, подручје или облик. Премештање „прљавих индустрија“ из развијених у земље у развоју је класичан пример премештања екстерналија у друга подручја.

Зависно од тога да ли једна страна узрокује екстерналију другима разликујемо једносмерне и реципрочне екстерналије. У неким случајевима загађивач може да се изолује и тако се врши заштита од екстерналије. Затим, дејство екстерналије може да се манифестује одмах по настанку или одложено, када се загађење акумулира и пређе одређени ниво. Екстерналија може бити повратна или неповратна. У појединим случајевима треба утврдити у ком временском периоду, природном процесу или при којој активности људи екстерналија може постати неповратна. У наставку анализе биће речи о институционалном правцу интернализовања екстерналија на индивидуалном или колективном нивоу.

Proces internalizacije eksternalija

Процес интернализације екстерналија има четири фазе (Gupta & Prakash, 1993, стр. 8):

1. Идентификовање екстерналије
2. Идентификовање извршиоца и жртве
3. Процена трошкова и користи од интернализовања екстерналије за сваку страну
4. Приписивање трошкова и користи од интернализовања екстерналије.

Невладине групе, као што су групе грађана, еколошке групе, групе потрошача итд. имају традиционално значајан утицај на све четири фазе интернализације екстерналија.

Уколико фабрике настоје самоиницијативно да елиминишу екстерналију оне могу да:

1. Успоставе максималне границе емисије које омогућавају да природни системи апсорбују загађиваче тако да нема штетних ефеката. У процесу међусобног преговарања може се одредити расподела емисионих квота, мониторинг, казне за загађење, механизам за решавање конфликта итд.
2. Инсталирају опрему која смањује емисије.

Доносиоци одлука одлучују о интернализацији екстерналије, што подразумева:

- a) На који начин и
- b) На основу којих критеријума се бира начин интернализације.

Концепт екстерналије потиче из неокласичне економске теорије, где је алокативна ефикасност основни предмет истраживања. Неокласични економисти се, такође, баве питањима раста и праведности. Међутим, они се не баве и питањем структуре привреде (Daly, 1990, 1992). „За еколошку одрживост, неопходне су „маргиналне“ и „структурне“ промене у привреди“ (Bergstrom, 1993, стр. 2). Уколико је деградација животне средине настала прекомерном потрошњом (структурни проблем), онда тржишни механизам (који се заснива на маргиналним прилагођавањима) не може бити прави начин решавања проблема. „Тржишта не могу давати сигнале еколошке штете на време (пошто тржиште за пружање услуга животној средини не постоји)“ (Dasgupta & Maler, 1991, стр. 111) и проблем се не може на тај начин решити. Због тога, друштво настоји да постави границе екстерналије. Када се поставе границе, може се истражити најадекватнији начин интернализовања екстерналија.

Циљеви интернализације екстерналија

У циљу ефикасне интернализације еколошких екстерналија неопходно је најпре утврдити циљне нивое загађења, а затим изабрати адекватни инструмент смањења загађења. Колико загађења треба да постоји зависи од циља који се жели остварити. Многи економисти сматрају економску оптималност за идеалан циљ. Ово захтева да се ресурси алоцирају тако да максимизирају друштвено благостање. Са тим је повезан и оптималан ниво загађења. Међутим, информација која је по-

требна за установљење оптималног нивоа загађења, често неће бити доступна тако да овај критеријум није изводљив у пракси.⁴ Зато се критеријум економске ефикасности често предлаже као начин постављања циљева загађења.⁵

Економска ефикасност је један од критеријума за утврђивање циљева загађења, али сигурно није једини начин за њихово остваривање. На пример, може се усвојити одрживост као циљ политике или као константа која се мора задовољити при испуњавању других циљева. Онда би се нивои загађења (или њихове трајекторије током времена) посматрали у смислу да ли су компатибилни са одрживим развојем.

Циљеви загађења могу бити, и у пракси најчешће јесу, одређени тако да се не базирају на економској ефикасности или одрживости. Могу се базирати на томе који су прихватљиви ризици за здравље или шта је прихватљиво јавном мњењу. Такође, могу се базирати на томе шта је политички изводљиво, односно на политику понекад имају веома јак утицај групе за лобирање и одређени интереси. Штавише, у свету где важност међународних или глобалних проблема загађења расте, креатори политике постављају циљеве унутар мреже обавеза и притисака различитих националних влада и коалиција.

У финалној анализи, циљеви загађења су ретко, па понекад и никад, потпуно постављени на чисто економским темељима. Постављање стандарда је обично ствар покушавања да се постигну вишеструки циљеви унутар комплексног институционалног окружења.

Минимизација укупних трошкова као главни критеријум интернализације екстерналија

Сматра се да је најадекватнији критеријум за интернализовање екстерналија минимизација укупних трошкова фирме. Укупни трошкови се састоје из три компоненте:

1. Трошкови технологије
2. Трансакциони трошкови и
3. Трошкови управљања/организације.

За интернализовање екстерналија може бити потребан модификован или нови технолошки процес и производна опрема. То захтева модификовану или нову технологију производње, дистрибуције и процес одлагања отпада. Ови трошкови имају две компоненте:

1. Трошкови куповине технологије
2. Трошкови коришћења технологије (ефикасност технологије).

⁴ Идентификација оптималне алокације ресурса захтева, између осталог, знање одговарајуће функције друштвеног благостања, као и технологија производње и индивидуалних преференција за целу економију. Штавише, чак и ако се таква алокација може идентификовати, њено постизање може укључивати значајну редистрибуцију богатства.

⁵ Критеријум ефикасности има етичку потпору и имплицитно прихвата преовлађујућу расподелу богатства. Познато је да ефикасни исходи не морају бити и оптимални. Штавише, померање од неефикасног ка ефикасном исходу не мора сигурно да води побољшању друштвеног благостања.

Избор технологије зависи од институционалног уређења.

„Трансакциони трошкови су трошкови повезани са успостављањем, применом и заштитом права својине. Они настају када права својине нису у потпуности дефинисана“ (Barzel, 1989, стр. 2). Они се могу дефинисати и као“ трошкови организовања ресурса између фирми“ (Demsetz, 1988, стр. 143).

Трансакциони трошкови могу настати пре склапања уговора о технологији (ex ante) и након тога (ex post) (Coase, 1960; Eggertsson, 1990; Nooteboom, 1992). Ex ante трошкови обухватају: прикупљање информација, тражење добављача, преговарање са добављачима, обликовање уговора. Ex post трошкови су: контрола и примена уговора, решавање конфликта, поновно преговање са добављачима. Ако се ови трошкови јављају у различити временским периодима, дисконтна стопа постаје кључни фактор у одлучивању.

„Трошкови управљања и организације се јављају код организовања ресурса унутар фирме и односе се на интерну организацију. Ово је и разлика између ових и трансакционих трошкова који настају организовањем ресурса између фирми“ (Demsetz, 1988, str. 143). Трошкови управљања, као и трансакциони трошкови, такође, могу имати ex ante i ex post карактер.

Неки елементи ове три категорије трошкова могу бити повезани, а однос између њих се не може предвидети, нпр. трошкови технологије могу бити високи, а трошкови преговарања ниски (различити продавци нуде стандардизоване производе) или високи (мали број добављача са нестандардизованим производима).

Избор решења екстерналија у зависности од фазе и карактеристика екстерналије

Избор решења, пре свега, зависи од фазе у деградацији животне средине. Неке институције нису адекватне за спречавање деградације, регенерацију и очување ресурса. На пример, командно-контролне акције могу бити брзе, али у дугом року, такве политике нису најефикасније (са становишта приступа укупних трошкова).

Институционална решења се разликују у зависности од трансакционих трошкова, трошкова управљања, времена за интернализацију екстерналија итд. Зато у многим случајевима, особине екстерналије могу да дају предност посебним институционалним аранжманима.

Самоиницијативне институције обично захтевају дуже време за почетак примене иако оне доприносе трајним променама у понашању учесника. Ове институције захтевају време да би се стабилизовале и пролазе кроз фазе експеримента пре него што се правила прихвате. Ова правила помажу при хармонизацији индивидуалних цијева са колективним циљевима.

Државне регулације могу да доведу до брзе корективне акције ка промени понашања учесника, али ове мере могу бити неефикасне на дуги рок. Државна интервенција може бити адекватна у случају екстерналија које имају одложено дејство или се јављају након одређеног нивоа акумулације. Тржиште неће дати благовремене повратне информације о корективним акцијама уколико се ефекти екстерналије нису појавили. Самоиницијативне институције, такође, немају такве

могућности пошто стејкхолдери нису довољно мотивисани због недостатка информација, кратког временског оквира и великог броја учесника.

Државна интервенција нема ефекта код нелокализованих екстерналија (загађење на територији више земаља), где је настанак екстерналије ван надлежности земље. У таквим случајевима неопходна је интервенција на вишем нивоу. Тржишни механизам може бити ефикасан у случају постојања више извора екстерналија, где трансакциони трошкови индивидуалне контроле преко државне интервенције или самоиницијативних институција могу бити превисоки.

Закључак

Друштвене заједнице треба да изаберу обим интернализације екстерналија. Пошто се функције друштвене корисности разликују, друштва могу приписати различите вредности истим екстерналијама.

Не постоји тачан одговор на питање да ли у случају тржишних недостатака акцију треба да предузме јавни сектор или тржиште. Међутим, анализа деловања оба механизма помаже да се одреде случајеви за примену конкретне активности јавног сектора или тржишта да би се постигли жељени циљеви. Када је тржишни недостатак значајан, ефикаснија је акција јавног сектора. С друге стране, очекиване грешке државне интервенције представљају сметњу за ефикасну акцију државе.

Понекад ни тржиште ни јавни сектор не испуњавају критеријум идеалне ефикасности. То значи да сваки економски проблем и тип активности морају бити разматрани индивидуално.

Када је обим штедње у једној привреди ограничен, ниво прихода може да утиче на ниво инвестиција у интернализацију екстерналија. Расположивост природних ресурса, климатски услови, генетске и психофизичке предиспозиције популације, такође, утичу на став друштва о толерисању екстерналија (Lucas, Wheeler, & Hettige, 1992; Low, & Safadi, 1992; Summers, 1992).

Избор временског оквира и дисконтне стопе за идентификацију најјефтиније опције интернализације екстерналија је, такође, друштвено специфичан. Пошто све групе трошкова имају вишевременску димензију, институционална решења се могу разликовати у зависности од тога како се трошкови крећу током времена, па улога дисконтне стопе и временског оквира постаје значајна.

Дакле, при интернализацији екстерналије, различите особине екстерналије могу да утичу на трошкове примењене технологије, трошкове управљања и трансакционе трошкове. Ови трошкови, такође, утичу на избор институција. У даљем истраживању треба дефинисати ове институције, бавити се различитим фазама екстерналија и њиховим друштвеним контекстом.

Литература

- Barzel, Y. (1989). *Economic Analysis of Property Right*. Cambridge / New York / Melbourne, Cambridge University Press.
- Bergstrom S. (1993). Value standards in Sub Sustainable Development – On Limits of Ecological Economics. *Ecological Economics*, 7(1), 1-18.

- Coase, R. H. (1960). The Problem of Social Cost. *The Journal of Law & Economics*, 3, 1-40.
- Daly, H. E. (1990). Ecological Economics and Sustainable Development. *Ecological Physical Chemistry*, Proceedings of an International Workshop (pp. 185-201). Siena, Italy.
- Daly, H. E. (1992). Allocation, Distribution, and Scale – Towards an Economics that is Efficient, Just, and Sustainable. *Ecological Economics*, 6(3), 185-193.
- Dasgupta, P., & Maler, K. G. (1991). The Environment and the Emerging Development Issues. The proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics, 1990, Washington D.C. The World Bank.
- Demsetz, H. (1988). The Theory of the Firm Revisited. *Journal of Law, Economics, & Organization*, 4(1), 141-161.
- Eggertsson, T. (1990). *Economic Behaviour and Institutions*. Cambridge / New York / Melbourne, Cambridge University Press.
- Gupta, A. K., & Prakash, A. (1993). On Internalization of Externalities. Working Paper, No. 1126, Indian Institute of Management, Ahmedabad, India. Preuzeto 10. aprila, 2017, sa: http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/bitstream/handle/10535/4391/internalization_of_externalities.pdf?sequence=1
- Jovanović, S., Radukić, S., & Petrović-Randelović, M. (2011). Teorijski i institucionalni okvir održivog razvoja. Niš, Ekonomski fakultet.
- Low, P., & Safadi, R. (1992). Trade Policy and Pollution. *International Trade and the Environment*, World Bank Discussion Paper # 159, Washington D.C., The World Bank, 29-52.
- Lucas, R. E. B., Wheeler, D., & Hettige, H. (1992). Economic Development, Environment Regulation, and the International Migration of Toxic Industrial Pollution – 1960-88. *International Trade and the Environment*, World Bank Discussion Paper # 159, Washington D.C. The World Bank, 67-86.
- Nooteboom, B. (1992). Towards a Dynamic Theory of Transactions. *Journal of Evolutionary Economics*, 1992(2), 281-299.
- Perman, R., Ma, Y., McGilvray, J., Common, M., (2003). *Natural Resource and Environmental Economics*. Pearson, Addison Wesley.
- Radukić, S., & Popović, Ž. (2012). Značaj koncepta internalizacije eksternalija u politici zaštite životne sredine. U E. Petrović (Ed.), *Nauka i svetska ekonomska kriza* (45-53). Niš: Ekonomski fakultet.
- Stiglitz, J. E. (1988). *Economics of the Public Sector*. New York / London, W.W. Norton & company.
- Summers, L. H. (1992). Foreword: *International Trade and the Environment*, World Bank Discussion Paper # 159, Washington D.C. The World Bank, iii-iv.

Весна Стојановић-Алексић¹*Економски факултета Универзитета
у Крагујевцу***Александра Бошковић²***Економски факултета Универзитета у Крагујевцу*

P. 71-84

SCIENTIFIC REVIEW ARTICLE

Received: August, 2, 2017

Accepted: October, 11, 2017

ДРУШТВЕНА ОДГОВОРНОСТ ПРЕДУЗЕЋА И ЕТИЧКО ЛИДЕРСТВО

Апстракт

Имајући у виду чињеницу да су организације неодвојиви део ширег друштвеног окружења, може се тврдити да је одговорно понашање према екстерном окружењу и друштвеној заједници, али и према својим интерним члановима, један од императива за успех већине савремених предузећа. У раду су разматране димензије и концепти друштвено одговорног понашања организација, са посебним акцентом на интерну димензију друштвене одговорности. Основни циљ рада јесте осветљавање значаја друштвене одговорности предузећа и активности лидера у његовом промовисању, посебно у контексту избора техника утицаја које се могу сматрати доменом етичког лидерства. Такође, циљ рада огледа се у идентификовању нивоа развијености различитих подручја примене друштвено одговорног половања у домаћим предузећима, па су у том смислу, у раду представљени резултати истраживања друштвено одговорног понашања у организацијама услужног сектора у Србији.

Кључне речи: друштвена одговорност, предузеће, димензије друштвене одговорности, етичко лидерство

JEL класификација M14

SOCIAL RESPONSIBILITY OF ENTERPRISES AND ETHICAL LEADERSHIP

Abstract

Bearing in mind the fact that organizations are an inseparable part of a wider social environment, it can be argued that responsible behavior towards the external environment and the social community, as well as its internal members, is one of the imperatives for the success of most modern enterprises. The paper discusses the dimensions and concepts of socially responsible behavior of organizations, with particular emphasis on the internal dimension of social responsibility. The main goal of the work is to highlight the importance of corporate social responsibility

¹ vesnasa@kg.ac.rs² aboskovic@kg.ac.rs

and the leader's activity in promoting it, especially in the context of selecting techniques of influence that can be considered as the domain of ethical leadership. Also, the aim of the work is to identify the level of development of various areas of application of corporate social responsibility in domestic enterprises, and in that sense, the results of the survey of socially responsible behavior in the service sector organizations in Serbia are presented in this paper.

Key words: *social responsibility, enterprise, dimensions of social responsibility, ethical leadership*

Увод

Савремена предузећа сусрећу се са многобројним изазовима у свом пословању, суочавајући се са проблемима који понекад представљају претњу самом опстанку организације. Ипак, то не умањује значај њихове одговорности за друштвену заједницу у којој послују, као ни потребу да се у свом деловању придржавају етичких норми и друштвено одговорног понашања. Напротив, последњих година друштвено одговорно пословање постаје императив за највећи број успешних организација и једна од компоненти по којој се оне настоје издвојити у односу на своју конкуренцију, због чега се може тврдити да друштвено одговорно понашање предузећа, односно друштвена одговорност, представља једну од најзначајнијих димензија пословања савремених организација (Ивановић-Ђукић, 2010, стр. 24).

Традиционални приступ друштвеној одговорности базиран је на тежњи да се кроз публицитет и позитиван имиџ који организација одржава улагањем у друштвену заједницу, обезбеди њена боља тржишна позиција, па самим тим, и већи профит. Савремени приступ темељи се на суштинској бризи за различите стејкхолдере у интерном и екстерном окружењу и развоју свести да је предузеће саставни део свог окружења, те да ће моћи да расте и развија своје потенцијале само заједно са развојем потенцијала заједнице којој припада. Највећи број предузећа постао је свестан чињенице да средства уложена у развој друштвене одговорног понашања, у најширем смислу, нису бачена средства, већ да представљају залог за будући развој и раст организације, имајући у виду, при том, средства уложена како у екстерно, тако и интерно подручје друштвене одговорности (Стојановић-Алексић, Домановић, 2012).

Екстерна димензија друштвене одговорности се односи на бригу за екстерне стејкхолдере, почевши од клијената, преко пословних партнера, локалне заједнице, до државног нивоа, а често и ширег регионалног, па чак и глобалног окружења (Стојановић-Алексић и други, 2016). Интерна димензија друштвене одговорности подразумева бригу о здрављу запослених и безбедности на раду, уважавање индивидуалних разлика и проблема са којима се чланови колектива суочавају, међусобно поштовање и разумевање, промовисање хуманости и бриге за људе, која није ограничена само на радно време, већ се протеже и ван граница организације (Стојановић-Алексић и други, 2016). Изузетно значајна димензија интерне одговорности се односи на једнаке могућности за обуку и учење, које би требало да подстичу развој и напредовање у каријери, као и могућност промовисања потенцијала сваког појединца.

До деведесетих година двадесетог века, организације су претежно биле оријентисане на екстерну димензију друштвене одговорности и то, углавном, у обиму неопходном да се скрене пажња јавности и остави позитиван утисак. Средства су донирана великом броју корисника јер се веровално да ће на тај начин различити стејкхолдери бити задовољени, што би допринело позитивном публицићету организације (Kotler & Lee 2006: 10). Компаније су избегавале учешће у решавању великих друштвених проблема, јер су сматрале да би тиме требало да се бави држава или специјализоване установе, а није се водило рачуна ни о мерењу резултата друштвено одговорног понашања, зато што је постојало веровање да било која иницијатива у оквиру ове области може имати позитиван утицај на пословање компаније.

Од деведесетих година прошлог века организације су почеле да прихватају савремени концепт друштвене одговорности, који подразумева стратешки приступ дефинисању социјалних циљева, па се фокусирају на активности које доприносе остварењу пословних циљева и које су повезане са њиховим основним производима и тржиштима, али, такође, преузимају одговорност за решавање веома важних проблема клијената, запослених и шире друштвене заједнице. Тако се промовише схватање по коме се под друштвеном одговорношћу сматрају активности које доприносе стварању вредности како за компанију, тако и за ширу друштвену заједницу, али и за запослене унутар организације. У том контексту, мора се посматрати и улога лидера организације у промовисању друштвено одговорног понашања, па се принципи етичког лидерства могу сматрати важним сегментом унапредјења друштвене одговорности, првенствено у односу на њену интерну димензију, што је и основни предмет истраживања овог рада.

Основни циљ истраживања јесте осветљавање повезаности између интерне и екстерне димензије друштвене одговорности предузећа и етичког лидерства, као и идентификовање нивоа развијености различитих подручја примене друштвено одговорног пословања у домаћим предузећима, првенствено у сектору услуга.

Концепти и димензије друштвене одговорности предузећа

У савременој литератури су се издвојиле четири основне групе теорија друштвене одговорности: *инструменталне*, *политичке*, *интегративне* и *етичке* (Garriga & Mele, 2004). Поред ових, значајна је и *институционална теорија*, која наглашава важност националног институционалног оквира за развој друштвено одговорног пословања.

Инструменталне теорије се заснивају на економском аспекту друштвене реалности и схватању друштвене одговорности као стратегијског средства за остваривање економских перформанси, односно профита. Ипак, ове теорије не искључују узимање у обзир интереса различитих *стакхолдер*-а, с тим што је брига за њихове интересе и сатисфакцију оправдана само уколико доприноси стварању вредности за акционаре (Garriga & Mele 2014). *Политичке теорије* стављају нагласак на концепт моћи, проучавајући интеракцију између моћи предузећа, односно корпорације, и утицаја на друштво. Циљ је давање доприноса локалној заједници

и целокупном окружењу. У концепцијама *интегративних теорија*, акценат је на потребама и захтевима друштва, као факторима од којих зависи опстанак, раст и развој сваког предузећа. Сматра се да корпоративно управљање мора узети у обзир социјалне захтеве и инкорпорирати их у пословну политику компаније, на начин који омогућава пословање у складу са друштвеним вредностима (Garriga & Mele 2004, 57). Заправо, према овој групи теорија, не постоји универзално прихваћена друштвено одговорна пракса, већ избор адекватних активности, које менаџмент треба да предузме, зависи од захтева друштва у конкретnoj ситуацији, односно времену и простору. *Етичке теорије* карактерише приступ који је у потпуној супротности са инструменталним теоријама и базира се етичким принципима који детерминишу однос између предузећа и друштва. Етика и корпоративна друштвена одговорност представљају различите, али веома повезане и међузависне концепте. Davidson i Griffin (2000) сматрају да људи могу имати етику, док организације имају друштвену одговорност. У контексту етичких теорија, веома је значајан концепт етичког лидерства, који се односи на такав процес утицаја на следбенике, који је утемељен на унутрашњим моралним начелима и вредностима лидера, као што су правичност, искреност и поштење. *Институционална теорија*, за разлику од претходно објашњених, предлаже сагледавање друштвене одговорности предузећа у оквиру ширег, институционалног оквира економског управљања, обзиром да су захтеви друштва установљени и оличени у његовим институцијама. Другим речима, полази се од претпоставке да примена и развој друштвене одговорности предузећа, у највећој мери, зависи од институционалног оквира сваке државе.

Као што је већ поменуто, према широко прихваћеном оквиру за управљање друштвеном одговорношћу предузећа, постоје две димензије друштвено одговорног понашања: екстерна и интерна (Carroll, 1999).

Екстерна друштвена одговорност предузећа је усмерена ка широком спектру стакхолдер-а и обухвата неколико области одговорности. У иницијалној фази, екстерна одговорност је била везана за *заштиту животне средине*, и такозвану еколошку одговорност. Карактеристике животне средине се мењају, а потребе људи се стално развијају, тако да њихове активности врло често значајно ометају функционисање екосистема. Због тога је иницијални стадијум екстерне одговорности везан за одговорно понашање према животној средини, које се огледа у рационалној употреби ресурса, смањеној емисији штетних материја, рециклирању отпада и сл. Поред тога, екстерна друштвена одговорност укључује и *одговорност према клијентима*, што подразумева изградњу дуготрајних односа са клијентима, разумевање њихових потреба, обезбеђујући врхунски квалитет и сигурност производа и услуга. *Одговорност према заједници* директно се односи на учешће у хуманитарним активностима, спонзорства културних и спортских догађаја, финансирање образовних пројеката, донације здравственим и социјалним установама, стипендије за младе таленте и друге помоћи члановима заједнице. Такође, као део екстерне друштвене одговорности, организације треба да буду свесне да њихов друштвени утицај утиче на све актере у оквиру ланца снабдевања, као што су *партнери, добављачи и конкуренција*.

Интерна друштвена одговорност се, пре свега, односи на запослене и то на питања као што су: улагања у људски капитал, здравље и безбедност и управљање променама. *Одговорно управљање људским ресурсима* укључује пре свега

праведан процес регрутације и селекције и елимисање било ког облика дискриминације. Поред тога, ова димензија одговорности укључује једнак и фер однос менаџмента према свим запосленима, постављање реалних циљева, објективан и транспарентан систем награђивања, базиран на успостављању праведног система зарада базираних на процени индивидуалних учинака. Интерна одговорност мора бити усмерена и на охрабривање континуираног учења, пружање неопходне обуке, бољу равнотежу између рада, породице и слободног времена, разноликост радне снаге, једнак третман жена, као и осетљивих социјалних група у погледу каријере и награђивања. Област *заштите здравља и безбедности запослених на раду* је у значајној мери регулисана законом, али друштвено одговорне организације активно траже начине за додатно унапређење овог аспекта. *Прилагођавање променама*, као подручје интерне друштвене одговорности, добија на значају у савременом, динамичном пословном окружењу. Спроводијење промена на друштвено одговоран начин подразумева узимање у обзир потреба свих конституената који су тим променама тангирани, што претпоставља укључивање свих интересних група кроз отворене комуникације и консултације, као и пажљиво процењивање свих ризика, директних и индиректних, и вредновање алтернативних стратегија, које ће смањити појаву вишкова запослених (Commission of European Communities, 2001). Све ове активности морају бити на адекватан начин вођене и усмераване, у складу са етичким принципима и моралним начелима лидера, чија је улога у подстицању друштвено одговорних активности од есенцијалног значаја, због улоге коју лидер, по својој природи, има у организацији (Stoner, Freeman, 2009; Стојановић-Алексић & Бошковић, 2015).

Етичко лидерство као елемент интерне друштвене одговорности предузећа

Лидерство подразумева способност утицаја на следбенике, ради ангажовања у остварењу организационих циљева, користећи одговарајуће мотивационе технике утицаја, базиране на моћи и формалном или неформалном ауторитету (Yukl, 1998; Daft, 2011; Isam, Rehman & Ahmed, 2013, p. 81). Сама дефиниција лидерства имплицира чињеницу да се ради о активности која се суштински ослања на процес утицаја, који је, пак, заснован на различитим изворима лидерске моћи, односно ауторитета. С обзиром да се ради о социјалном процесу, који, ни у ком случају не може бити једностран, може се тврдити да суштину лидерског процеса и фундамтални механизам његовог функционисања кроз који се остварује мобилисање и посвећеност следбеника, чини управо лидерски утицај, који се реализује уз употребу неког од извора, односно облика моћи. Моћ је инструмент уз помоћ кога лидер успоставља утицај на следбенике, и без обзира да ли се ради о њеној позиционој или персоналној димензији, она чини есенцијалну компоненту анализе сваког лидерског процеса (Стојановић-Алексић & Крстић, 2016).

Морална димензија организационог лидерства односи се управо на специфичне изборе лидерског утицаја и извора моћи, као и разликовање доброг од лошег, правичности, поштења и правилну употребу изабраног извора моћи. Посебан значај етичка компонента лидерства има у фази избора појединих алтернативе у

процесу доношења стратешких, али и свакодневних одлука, што имплицира одговоре на низ питања, попут (Du Brin, 2007):

- Да ли је одлука у складу са важећим етичким принципима?
- Да ли одлука представља праведно решење за већину?
- Да ли ће неко бити оштећен применом дате одлуке?
- Каква ће бити рекација чланова организације на одлуку?
- Како ће реаговати шира јавност?
- Какав је лични осећај лидера у вези одлуке, односно да ли је присутан осећај да нешто није у реду (грижа савести)?

Уобичајено је да се одређене технике утицаја и моћи лидера сматрају есенцијално неетичким, при чему се првенствено мисли на отворени притисак, злоупотребу моћи, манипулацију, условљавање, понижавање, наметање осећаја кривице, разне видове узнемиравања и сл. (Келлу, 2012). Посебно неетичким сматрају се све макијавелистичке тенденције: дволичност, бескрупулозност, обмане и застрашивања, односно коришћење свих средстава ради остваривања циљева, у складу са филозофијом да „циљ оправдава средство“. Специфичан аспект те филозофије представља манипулација страхом, која може попримити различите форме, укључујући страх од неуспеха, страх од личног губитка, страх од промена, страх од казне, или страх од самог лидера и његових реакција. Сматра се да редукција страха и изградња међусобног поверења и уважавања, као и креирање хуманог радног окружења, представља један од најважнијих домена етичке одговорности лидера и интерне друштвене одговорности (Rusaw, 2000).

Етичко понашање лидера промовише заједништво, респект, достојанство, правичност, подједнак третман, спремност да се помогне и да се жртвује за друге, што су и базичне компоненте интерне друштвене одговорности. Морално понашање лидера оплемењује људе и помаже им да постану боље особе него што су били, па самим тим, и више мотивисани и спремни да се укључе у процес реализације организационих циљева, без страха и отпора (Стојановић-Алексић, 2007). Етичко лидерство усмерено је на креирање атмосфере правичности, посебно у настојању да се обезбеди равноправност у процесу награђивања и вредновања залагања појединаца, али и у свим другим аспектима третмана запослених као што су: успостављање радних услова који не штете здрављу и безбедности, мерење задовољства запослених, обезбедјење услова за усавршавање, обуку и лични развој, омогућавање балансирања између живота и рада запослених (нпр. флексибилно радно време, могућност обављања одређених послова од куће уместо у канцеларији и сл.). Посебан аспект етичког лидерства у контексту интерне, али и екстерне друштвене одговорности, представља запошљавање и брига о особама које припадају социјално осетљивим групама.

Лидерство, само по себи, није ни морално нити неморално. Историја познаје примере истински утицајних лидера чије су карактеристике биле ниско на лествици етичких вредности, а активности и одлуке које су спроводили су биле дубоко неморалне, при чему су многи од њих интимно веровали да раде у корист виших циљева. Ипак, кад су у питању лидери у предузећима, њихове моралне особине су од изузетног значаја за формирање ефективних односа са следбеницима, али и широм друштвеном заједницом. Лидери у предузећима се сусрећу и са специфичном

дилемом везаном за балансирање интереса организације и интереса ширег окружења, при чему често долази до конфликта између етичких и пословних вредности и приоритета. У којој ће мери лидери поштовати моралне вредности и норме зависи, између осталог, и од стила који лидер примењује и његових персоналних карактеристика.

Специфичне персоналне карактеристике, као што су нпр. самопоуздање, јачина сопственог ега, осећај независности, емпатија и потреба за правичношћу, могу допринети етичком понашању лидера и правим етичким изборима, у контексту јачања интерне друштвене одговорности (Northouse, 2008). Лидеров капацитет за моралне изборе зависи, између осталог, и од нивоа личног моралног развоја, који се, према неким изворима, одвија у три фазе, односно пролази кроз три нивоа (Graham, 1995). На првом, тзв. *преконвенционалном* нивоу, појединци су усмерени првенствено на настојање да избегну екстерне казне и обезбеде награде, покуравајући се ауторитету и избегавајући личну одговорност, при чему су оријентисани на задовољење сопствених интереса. Психолози сматрају да се деца у раним годинама живота налазе управо на овом нивоу, али да многи људи који у том периоду не добију довољно љубави и пажње или не задовоље сопствене потребе, остају фиксирани за ову фазу и у зрелијим годинама. Уколико се такви људи нађу у лидерској позицији имају тенденцију да се понашају аутократски, себично и концентрисано искључиво на сопствене интересе. На другом, *конвенционалном нивоу*, људи се прилагођавају стандардним нормама понашања, дефинисаним од стране породице, пријатеља и друштва у целини, следећи правила и норме општих културних вредности ширег социјалног система. На овом нивоу појединци настоје да испуне општа правила прописана законом, али и да опонашају реакције других људи. Ово, међутим, не значи да су те реакције увек етички исправне, тако да се у појединим ситуацијама може догодити да људи варају, лажу или манипулишу, због тога што то у одређеном тренутку ради један део социјалног система коме припадају, тако да, у овој фази, спољна правила и закони служе као основни водич етичке оријентације.

Трећа фаза моралног развоја означена је као *постконвенционална* или *принципијелна*. У овој фази људи следе интернализоване, универзалне принципе доброг и лошег, чак и уколико су ти принципи у сукобу са појединим текућим правилима, законима или прописима. Појединци на овом нивоу моралног развоја имају балансиран однос према сопственим и туђим потребама, реагују независно од очекивања других и спремни су да се ангажују за заједничке циљеве и вишу сврху. Несебични су, вољни су да помогну другима и раде на сопственом развоју и усавршавању, као и на усавршавању својих пријатеља и сарадника. Лидери који су достигли трећу фазу етичког развоја понашају се неконвенционално, раде оно што мисле да је исправно, у складу са својим најдубљим моралним уверењима, третирајући следбенике као целовита људска бића која заслужују пажњу и поштовање, доприносећи на тај начин унапредјењу свих аспеката интерне и екстерне димензије друштвене одговорности

Практиковање етичког лидерства и друштвено одговорног понашања, захтева од лидера да упозна сопствене снаге и слабости, што подразумева искрену самоанализу, способност да се прихвати сопствена ограничења и спремност да се ради на њиховом превазилажењу (Стојановић-Алексић, Домановић, 2012). Ово,

такође, подразумева унапредјење интерперсоналних односа у организацији, честе контакте и разговоре са следбеницима, отворен приступ другим људима и размену искустава, као и емотивну чврстину и зрелост, уз превазилажење културолошких ограничења и прихватање моралних начела као извора снаге, а не слабости. Развој етичких принципа у организацији, поред тога, захтева искреност, поверење, веру у заједничке организационе циљеве, неговање атмосфере ослобођене од сваког страха и напетости, као и спремност свих чланова организације да се одлучно супротставе свим неморалним активностима, неетичким одлукама и ставовима, чак и уколико долазе са највиших организационих нивоа. Улога лидера у том процесу је од круцијалног значаја, јер он служи као узор на који се угледају, и по чијем се моделу понашају следбеници.

Интерна и екстерна димензија друштвене одговорности предузећа у Србији

У циљу идентификовања нивоа развијености друштвено одговорног понашања у домаћим предузећима, спроведена је анкета на територији Централне Србије. У ту сврху коришћен је прилагођен упитник, који је развијен од стране аутора рада и коришћен је у претходним истраживањима овог типа (Стојановић-Алексић и други, 2016), а по узору на радове Turker (2009), Dam & Scholtens (2012), Oh и други (2011), као и упитник Српске привредне коморе. Упитник се састоји од 30 питања. Први део упитника укључује питања о кључним димензија друштвене одговорности на које су испитаници могли да одговори, на основу процене у којој мери се они слажу са изјавама, користећи петостепену Ликертову скалу. Опште информације о испитаницима прикупљене су кроз пет питања, које чине други део упитника, а односе се на пол, године старости, позицију у организацији, радни стаж и степен образовања.

Анкета је спроведена у неколико фаза у периоду од јануара до децембра 2016. године, у предузећима из услужног сектора, која послују на територији Републике Србије³, а резултати приказани у овом раду представљају сумиране резултате истраживања у наведеном периоду. Укупан број предузећа у којима је спроведена анкета је 20, узорак су чинили менаџери и запослени (2 до 3 испитаника по предузећу), а структура испитаника је приказана у Табели 1. Након елиминисања невалидних упитника, коначан број испитаника је 60.

Табела 1. Структура узорка према карактеристикама испитаника

Пол	Бр	%
Мушки	23	38,3
Женски	37	61,7
Године		
18-25	1	1,7
26-35	16	26,7

³ Deo podataka korišćenih u ovoj studiji je korišćen u radovima Stojanović-Aleksić i drugi (2016) i Stojanović-Aleksić & Bošković (2016).

36-45	21	35,0
46-55	16	26,7
56 и више	6	10,0
Радни стаж		
До 2 године	2	3,3
3-5	2	3,3
6-10	12	20,0
11-15	12	20,0
16-25	13	21,7
Преко 25 година	19	31,7
Позиција у предузећу		
Топ менаџмент	8	13,3
Средњи ниво менаџмента	17	28,3
Оперативни менаџмент	32	53,3
Запослени	3	5,0
Образовање		
Средња школа	8	13,3
Виша школа	9	15,0
Факултет и више	43	71,7
Укупно	60	100,0

Извор: Аутори

Анализа података је спроведена коришћењем Статистичког пакета за друштвене науке (*Statistical Package for Social Sciences - SPSS 20.0*). Поузданост скале, мерена *Cronbach*-овим коефицијентом алфа, износи 0,890, што указује на високу поузданост, сходно броју питања у упитнику. У циљу идентификовања нивоа ДОП у узорку, као и поређења различитих подручја ДОП, израчунате су мере дескриптивне статистике. Анализирана је интерна и екстерна друштвена одговорност, при чему је екстерна димензија декомпонована на неколико подручја и то: одговорност према потрошачима, животној средини и заједници. Као посебно значајно подручје, анализирано је извештавање о ДОП.

Резултати анкете указују на средњи ниво развијености интерне ДОП у услужном сектору у Републици Србији ($AC = 3,17$). Само два питања су оцењена оценама вишим од 4, и то: *У нашој организацији су загарантовани радни услови који не штете здрављу запослених* ($AC = 4,25$) и *Улажемо у развој људских ресурса тако што редовно организујемо обуке и тренинге за запослене и водимо рачуна о развоју њихових вештина, као и о личном развоју* ($AC = 4,10$). Ове активности би требало задржати и унапређивати. Ипак, знатно лошији резултати су уочени у погледу задовољства запослених ($AC = 3,15$), фреквенцији запошљавања особа са инвалидитетом ($AC = 2,13$) и нарочито могућностима балансирању између живота и посла ($AC = 1,85$).

Табела 2. Интерна ДОП

	<i>H</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>AC</i>	<i>CD</i>
У нашој организацији су загарантовани радни услови који не штете здрављу запослених.	60	1	5	4,25	0,932
Редовно меримо задовољство запослених путем конкретних метода и стално предузимамо мере за унапређење њиховог задовољства.	60	1	5	3,15	1,363
У претходне 3 године смо запослили особе које припадају угроженим групама (особе са инвалидитетом, припадници мањина, особе старије од 50 год. и сл.)	60	1	5	2,13	1,346
Нудимо решења запосленима у погледу балансирања између живота и рада (нпр.флексибилно радно време, могућност обављања одређених послова од куће уместо у канцеларији и сл.)	60	1	5	1,85	1,219
Улажемо у развој људских ресурса тако што редовно организујемо обуке и тренинге за запослене и водимо рачуна о развоју њихових вештина, као и о личном развоју.	60	2	5	4,10	0,933
Од запослених се очекује остварење реалних и достижних циљева, уз адекватан систем награђивања.	60	1	5	3,53	1,081
Интерна ДОП - укупно	60	1	5	3,17	0,695

Извор: Аутори

Резултати приказани у Табели 3 односе се на три подручја у оквиру екстерне димензије ДОП, и то: одговорност према потрошачима, заштита животне средине и одговорност према локалној заједници. Сва три подручја ДОП су боље оцењена у односу на одговорност према запосленима. Посебно треба истаћи просечну оцену, коју су испитаници дали подручју одговорности према потрошачима ($AC = 4,25$). Оријентација према потрошачима указује на усвајање маркетиншке, односно тржишне оријентације домаћих предузећа, што представља значајан помак за економију, као што је Република Србија. Најбоље оцењена ставка јесте Обезбеђујемо клијентима детаљне информације о услугама, као и упутство и услове коришћења ($AC = 4,73$). Такође просечно одступање оцена од аритметичке средине се креће до мах. 1,04, што значи да различити испитаници показују релативно висок степен слагања по овим питањима. Када је реч о локалној заједници, просечна оцена је висока ($AC = 4,13$), а активности у овој области су посебно усмерене ка учешћу у хуманитарним акцијама, док у области подршке смањењу сиромаштва постоји простор за напредовање.

Заштита животне средине је оцењена нешто нижом просечном оценом ($AC = 3,73$), у односу на остала два екстерна подручја ДОП. Овакав резултат је релативно логичан имајући у виду да узорак чине искључиво компаније, које се баве пружањем услуга, чији утицај на животну средину није толико штетан, као што је то случај са производним предузећима. Ипак, и ова предузећа би требало да дају свој допринос очувању животне средине, у циљу оцивног развоја економије у којој обављају своје пословање и из које црпе своје материјалне и нематеријалне ресурсе. У овом погледу, могућности за пружање доприноса су бројне, а само неке од њих подразумевају донације или спонзорства акција за заштиту животне средине, маркетинг повезан са друштвеним циљевима у области заштите животне средине, коришћење рециклираног папира, штедња електричне енергије и слично.

Табела 3. Екстерна ДОП

	<i>H</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>AC</i>	<i>CD</i>
Квалитет услуга је гарантована применом међународних стандард квалитета.	60	1	5	4,33	0,95
Обезбеђујемо клијентима детаљне информације о услугама, као и упутство и услове коришћења.	60	1	5	4,73	0,48
Одржавамо дугорочне односе са сваким клијентом и редовно добијамо повратне информације.	60	3	5	3,93	0,95
Жалбе и рекламације клијената се озбиљно разматрају и решавају у кратком року.	60	1	5	4,30	0,91
Редовно меримо сатисфакцију потрошача конкретним методама.	60	1	5	3,88	1,04
Потрошачи - укупно	60	1	5	4,25	0,59
Предузеће је усвојило најмање један међународни стандард у области заштите животне средине.	60	1	5	3,77	1,40
Предузели смо мере за рационално коришћење енергије.	60	2	5	3,67	0,97
Предузели смо мере за смањење отпада.	60	1	5	3,58	1,01
У предузећу се користе рециклирани материјали.	60	1	5	2,90	1,31
Предузеће је у прошлости учествовало у акцијама за заштиту животне средине.	60	1	5	3,22	1,52
Заштита животне средине - укупно	60	1	5	3,43	0,85
У претходних годину дана је наша компанија организовала или учествовала у некој од хуманитарних акција.	60	2	5	4,67	0,66
У претходних годину дана је наша компанија организовала или учествовала у некој од акција са циљем доприноса култури.	60	1	5	4,02	1,44
У претходних годину дана је наша компанија организовала или учествовала у некој од акција са циљем доприноса образовању.	60	1	5	4,07	1,34
У претходних годину дана је наша компанија организовала или учествовала у некој од акција са циљем доприноса спорту.	60	1	5	4,38	1,08
У претходних годину дана је наша компанија организовала или учествовала у некој од акција са циљем доприноса смањењу сиромаштва.	60	1	5	3,52	1,42
Локална заједница – укупно	60	1	5	4,13	0,88

Извор: Аутори

Као што се може видети у Табели 4, домаће компаније нису склоне објављивању информација о друштвеној одговорности. Просечна оцена по свим ставкама које припадају овој подскали је 2,60, а просечне оцене по појединачним питањима се крећу између 2 и 3,50. У том смислу, треба указати на неопходност промовисања међународних оквира извештавања о одрживости у домаћим предузећима.

Табела 4. Објављивање информација о ДОП

	<i>H</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>AC</i>	<i>CD</i>
Наша компанија објављује извештај о свим аспектима ДОП.	60	1	5	3,50	1,46
Наша компанија објављује посебан извештај о заштити животне средине.	60	1	5	2,40	1,28
Упознати смо са системом извештавања „трострука доња линија“ (трипле ботгом лине) и примењујемо га.	60	1	5	2,02	1,05
Наша компанија примењује ГРИ оквир извештавања о одрживости.	60	1	5	2,50	1,46
Објављивање информација о друштвеној одговорности – укупно	60	1	5	2,60	1,06

Извор: Аутори

Закључак

Сходно предмету и циљевима истраживања, у раду је елабориран концепт друштвене одговорности предузећа, са посебним нагласком на његову интерну димензију и концепт етичког лидерства, који може бити посматран као њен интегрални елемент. Бројна питања, обухваћена интерном димензијом друштвене одговорности предузећа, тангирају и концепт етичког лидерства, и обрнуто. Морални квалитети лидера у организацији су од огромног значаја за формирање ефективних односа са следбеницима. Етичко понашање, које се заснива на једнаком односу према свима, поштовању права запослених, спремности да се помогне следбеницима, и другим позитивним вредностима, може утицати на повећање задовољства запослених, што последично позитивно утиче и на перформансе предузећа.

У раду је анализиран ниво развијености димензија друштвене одговорности у предузећима у услужном сектору у Републици Србији. Истраживање је показало да су сва подручја екстерне друштвене одговорности развијенија од интерне друштвене одговорности. Сходно томе, може се претпоставити да је ДОП у Србији претежно мотивисана маркетиншким и тржишним факторима, уз тежњу за остваривањем краткорочних ефеката од улагања у овај сегмент пословања. Као најразвијенија подручја издвајају се одговорност према потрошачима, као и према заједници, кроз учешће у разним хуманитарним и другим акцијама усмереним ка подржавању културе, образовања или спорта, које су често медијски праћене и запажене у јавности. Лидери предузећа на овај начин, нажалост, занемарују интерну димензију друштвене одговорности, која представљају веома значајан покретач мотивације и залагања запослених у остваривању организационих циљева. На унапредјење ове димензије треба усмерити пажњу лидера у будућем периоду.

Допринос овог истраживања се огледа у продубљивању теоријских знања о повезаности друштвене одговорности предузећа и етичког лидерства, док се практичне импликације огледају у пружању информација менаџерима домаћих предузећа о просечном нивоу развијености интерне и екстерне димензије друштвене одговорности, као и појединачним подручјима и конкретним питањима у оквиру сваке димензије. Тиме се пружа увид у подручја примене друштвене одговорности,

koja su izrazito razvijena i koja treba održavati, kao i ona gde su rezultati slabiji i kojima treba posvetiti više pažnje i ulagaња.

Pored veličine uzorka, koja uvek predstavlja ograničenje u studijama ovog tipa, ograničenje rada se ogleda i u tome što je emiprijska studija sprovedena samo u uslužnom sektoru. S druge strane, ovi rezultati mogu predstavljati značajnu bazu, sa kojom bi u nekom od narednih istraživaња uporedili nivo razvijenosti interne i eksterne društvene odgovornosti u preduzećima koja pripadaju drugim sektorima.

Литература

- Carroll, A. B. (1999). Corporate Social Responsibility: Evolution of a Definitional Construct. *Business and Society*, 38(3), 268-295.
- Commission Of the European Communities, (2001), *Green Paper - Promoting a European framework for Corporate Social Responsibility*, Brussels
- Daft, R. (2011). *Leadership: Theory and Practice*, Forth North, USA: The Dryden Press
- Dam, L. & Scholtens, B. (2012). Does Ownership Type Matter for Corporate Social Responsibility, *Corporate Governance: An International Review*, 20(3), pp. 233-252.
- Davidson, P., Griffin, R. W. (2000). *Management: Australia in a Global Context*, John Wiley & Sons
- Du Brin, A. (2007). *Leadership: Research Findings, Practice and Skills*, New York : McGraw Hill
- Garriga, E., & Mele, D. (2004). Corporate Social Responsibility Theories: Mapping the Territory, *Journal of Business Ethics*, 53 (1), pp. 51–71.
- Graham, W., (1995). Leadership, Moral Development, and Citizenship Behavior, *Business Ethics Quarterly*, Vol. 5, No. 1, pp.58-71
- Isam, T., Rehman, S. & Ahmed, I. (2013). Investigating the mediating role of organizational politics between leadership style and followers' behavioral outcomes. *Business Strategy Series*, 14(2/3), 80-96. doi.10.1108/17515631311325123
- Ivanović-Đukić, M. (2010), Promovisanje društveno odgovornog poslovanja preduzeća u Srbiji, *Sociologija*, 53(1), 21-42.
- Kelly, R. (2012). *The Power of Followership*, New York, NY: Doubleday
- Northouse, P.G. (2008). *Leadership: Theory and Practice*, Massachusetts: Sage Publications Inc
- Oh, W.Y., Chang, Y.K., & Martynov, A. (2011). The Effect of Ownership Structure on Corporate Social Responsibility: Empirical Evidence from Korea, *Journal of Business Ethics*, 104 (2), pp. 283–297.
- Rusaw, C. (2000). The Ethics of Leadership Trust, *International Journal of Organization Theory and Behavior*, Vol. 3. No. 3-4, pp. 31-46

- Stojanović-Aleksić, V. (2007). *Liderstvo i organizacione promene*, Kragujevac: Ekonomski fakultet
- Stojanović- Aleksić, V., & Bošković, A. (2015). Društvena odgovornost preduzeća : iskustva Srbije i Evropske unije, U: M. Jakšić, V. Stojanović-Aleksić i P. Mimović (redaktori), *Ekonomsko-socijalni aspekti priključivanja Srbije Evropskoj uniji* (str. 255-268), Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu
- Stojanović- Aleksić, V., & Bošković, A. (2016). Corporate Social Responsibility in Tourism and Hospitality : empirical study from Serbia, In: V. Stojanović-Aleksić (red.), *Conference proceedings / 4th International Scientific Conference Contemporary Issues in Economics, Business and Management - EBM 2016*, Kragujevac: Faculty of Economics University of Kragujevac, str. 57-67.
- Stojanović-Aleksić, V., & Domanović, V. (2012). Strengthening the corporate social responsibility and ethical dimensions of leadership in terms of crisis, *Economic and social development*, editors Davor Filipovic and Anita Goltnik Urnaut, Celje : Faculty of Commercial and Business Sciences, Str. 624-633.
- Stojanović-Aleksić, V., Erić Nielsen, J., & Bošković, A. (2016). Društvena odgovornost u bankarskom sektoru : iskustva iz Republike Srbije, *Bankarstvo*, 45(2), str.34-55.
- Stojanović-Aleksić, V. & Krstić, B. (2016). Key determinants of influence in the process of organizational leadership, *Ekonomika*, God. 52, br. 4 (2016), str. 17-29., doi: 0.5937/ekonomika1604017
- Stoner F., Freeman R. (2009). *Management*, New York, NY: Prentice-Hall
- Turker, D. (2009). Measuring Corporate Social Responsibility: A Scale Development Study. *Journal of Business Ethics*, 85(4), pp. 411–427.
- Yukl, G. (1998). *Leadership in Organizations*, 8th Edition, New York, NY: Pearson Education

Интернет извори:

- Global Reporting Initiative, <https://www.globalreporting.org/Pages/default.aspx> , 04.02.2016.

Владимир Ивановић¹**Бојан Крстић²**

Универзитет у Нишу, Економски факултет

P. 85-107

SCIENTIFIC REVIEW ARTICLE

Received: October, 2, 2017

Accepted: November, 11, 2017

ДИМЕНЗИЈЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА И ДРУШТВЕНЕ ОДГОВОРНОСТИ ПРЕДУЗЕЋА У КОНЦЕПТУ БАЛАНСНЕ КАРТЕ ПЕРФОРМАНСИ

Апстракт

Презентација и анализа различитих начина имплементације димензија одрживог развоја и друштвене одговорности предузећа у концепт Балансне карте перформанси представља главну идеју и сврху рада. Полазећи од дефинисања појмова одрживи развој и друштвена одговорност предузећа, рад наставља у правцу изучавања изазова који се јављају у покушају имплементације поменутих димензија и стварању концепта Балансне карте перформанси одрживог развоја који представља, заправо, Балансну карту проширену димензијама одрживог развоја и друштвено одговорног пословања. У коначном, илустративним практичним примерима различитих мултинационалних компанија, али и јавних предузећа, приказује се значај Балансне карте перформанси одрживог развоја како за предузеће тако и за друштвену заједницу.

Кључне речи: Одрживи развој, друштвена одговорност, Балансна карта перформанси.

JEL classification: M14

DIMENSIONS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENTERPRISE'S SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE CONCEPT OF SUSTAINABILITY BALANCED SCORECARD

Abstract

The main idea and purpose of the paper is presenting and analyzing different ways of implementing the dimensions of sustainable development and social responsibility of an enterprise into the concept of Balanced Scorecard. Starting from defining the terms of sustainable development and social responsibility of an enterprise, the paper continues in the direction of researching the challenges which occur when trying to implement the dimensions, and create a concept of Sustainability Balanced Scorecard which, actually, represents Balanced Scorecard expanded with the dimensions of sustainable development and socially responsible

¹ vladimir.makicar@gmail.com² bojan.krstic@eknfak.ni.ac.rs

business. Finally, illustrative, and practical examples of different multinational companies, but also public enterprises, present the importance of Sustainability Balanced Scorecard for enterprises as well as for social community.

Key words: *Sustainable development, social responsibility, Sustainability Balanced Scorecard.*

Увод

Заштита и унапређење животне средине је у последњих неколико деценија постала глобални феномен савременог света који је условљен проблемима мира, економског развоја, социјалне правде, сиромаштва и незапослености, демографског раста и развоја демократије. Извештаји о стању и условима раста човечанства довели су до дефинисања теорије глобалне равнотеже која је постала једна од најважнијих теорија заштите животне средине. У свету се догађају различити „мегатрендови“ условљени променама у економској снази појединих земаља, глобализацијом тржишта радне снаге и тенденцијама у области снабдевања (Lubin, Esty, 2010). Наведени изазови на светском нивоу условљавају промену односа човека према животној средини у контексту одговорности за очување природних ресурса за будуће генерације. Из оваквог става развили су се појмови одрживог развоја и друштвене одговорности који постају опште познати и заступљени у свим сферама живота па тако и у економији и то како на макроекономском тако и на микроекономском нивоу.

Постојање, али и све већи утицај одрживог развоја и друштвене одговорности на пословање предузећа условили су и потребу проналажења адекватног начина њихове имплементације у концепт резултата пословања предузећа, што је и један од главних циљева овог рада. Прецизније, акценат је на сагледавању и анализи, најпре, различитих изазова, а онда и могућности имплементације одрживог развоја и друштвене одговорности предузећа у концепт Балансне карте перформанси предузећа. Такође, циљно усмерење било је и приказати и укратко анализирати неколико практичних примера успешне имплементације димензија одрживог развоја и друштвене одговорности у концепт Балансне карте, како у великим мултинационалним компанијама тако и у малим, локалним јавним предузећима.

Одрживи развој предузећа

У савременом свету све више је присутна свест о потреби усмеравања развоја на такав начин да привредне активности буду усклађене са растућом и све-присутном потребом очувања природних ресурса као главне сировинске основе. Управо таква схватања допринела формирању једног потпуно новог модела који је назван одрживи развој. Најчешће цитирану дефиницију одрживог развоја дала је Светска Комисија за Екологију и Развој (World Commission on Environment and Development - WCED) 1987. године. По тој дефиницији одрживи развој је „економски и социјални развој који задовољава потребе садашњих генерација без угрожа-

вања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе.“ (Dalal-Clayton, стр. 1).

Из саме дефиниције се могу извести два основна концепта – концепт „потреба“ и идеја ограничења која произилази из стања технологије и друштвене организације способности окружења да задовољи садашње и будуће потребе (Ebner, Baumgartner, 2006, стр. 2).

Задовољење потреба садашњих генерација означава задовољење (Dalal-Clayton, стр. 3):

1. *Економских потреба* – које омогућују приступ адекватном животном окружењу или продуктивној имовини, економску сигурност у случају незапослености, болести, неспособности или другачије немогућности за обезбеђење адекватног животног окружења.
2. *Социјалних, културних и здравствених потреба* – које укључују место за становање које је здраво, сигурно, приступачно и безбедно. Услуге морају задовољити специфичне потребе деце и одраслих који су одговорни за децу.
3. *Политичке потребе* – које укључују слободу учествовања у националној и локалној политици и у одлукама које се тичу управљања и развоја нечијим суседством, у ширим оквирима који осигуравају људских и политичких права.

Задовољење потреба без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе подразумева (Dalal-Clayton, стр. 3-4):

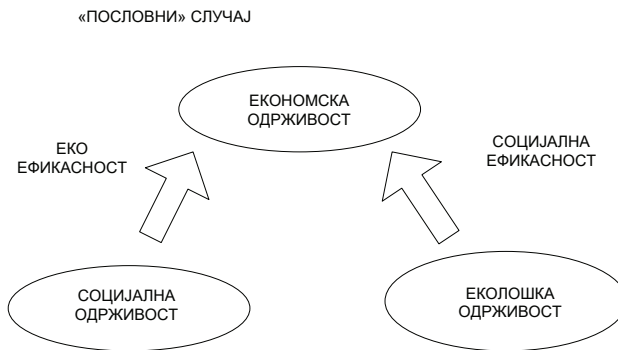
1. *Минимална употреба и коришћење необновљивих ресурса* – што укључује минимизирање коришћење фосилних горива и њихову замену горивима из обновљивих извора где год је то могуће.
2. *Одржива употреба обновљивих ресурса* – укључујући коришћење свеже воде, земље и шума на начин који осигурава природну стопу обнове тих ресурса.
3. *Задржавање у оквирима апсорптивног капацитета локалних и глобалних одвода отпада* – што укључује капацитет река за разбијање биоразградивих отпада као и капацитете глобалних еколошких система, као што је клима, у апсорбовању гасова.

Суштина одрживог развоја предузећа је у економичној и рационалној употреби ресурса (Krstić, Ivanović, 2010). Осим наведених функција, одрживи развој омогућава пораст квалитета живота, наравно, према еколошким могућностима. Предузећа треба да усвајају и примењују праксе које ће подразумевати бригу о средини, да иновирају процесе тако да се максимално смањи употреба природних сировина и енергије, да уведе процесе за смањење отпада и превенцију загађења, да се анажују и залажу за производњу са минимумом негативног утицаја на људе и околину. У свему овоме посебно се истиче одговорност предузећа која се у обављању своје делатности највише ослањају на природне, ограничене ресурсе.

Важно је да предузећа, у намери одрживог пословања, дефинишу и преведу корпоративну одрживост из стања концепта у конкретне акције. Да би се у компанији успешно управљало корпоративном одрживошћу, дефинишу се три „случаја“ (Bieker, Gminder, 2001) која изражавају базичну намеру у управљању одрживим развојем у предузећу.

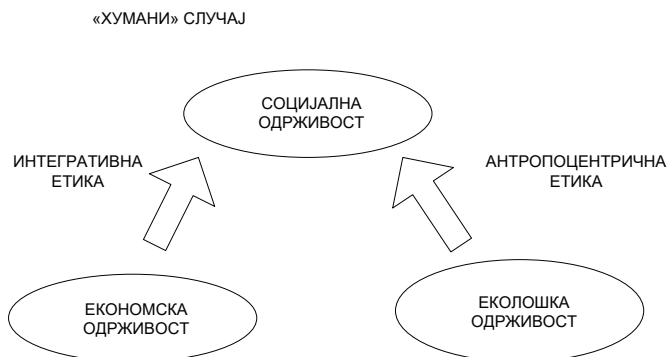
Први случај или тзв. „пословни случај“ преферира највећи број предузећа. Етичка позиција овог случаја је да предузеће уради нешто за окружење и покаже друштвену одговорност док год у фокусу има финансијску перспективу. Према томе, сва мерила морају допринети компанијским приходима најмање на дуги рок. Овај случај представљен је на Слици 1.

Слика 1. „Пословни“ случај (Bieker, T., Gminder, C-U., 2001)

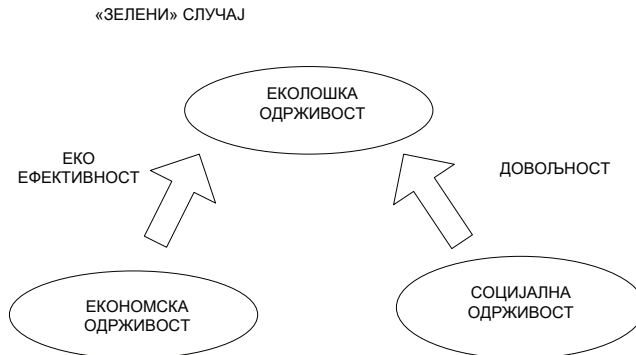
У другом случају тзв. „хуманом“ случају на Слици 2, одрживост се посматра са гледишта како се може допринети добробити људских бића. Једина етичка позиција овог случаја је урадити нешто за људе што може захтевати одређене трошкове, а што за узврат неће донети никакав приход. Ова се стратегија још и назива антропоцентрична стратегија.

Слика 2. „Хумани“ случај (Bieker, T., Gminder, C-U., 2001)

„Зелени“ случај (Слика 3) на одрживост гледа у контексту чињенице на који начин се може допринети окружењу. Етичка позиција овог случаја је да учини нешто за окружење што не укључује активност људи и предузећа. Ову стратегију можемо назвати и еко-ефикасном стратегијом.

Слика 3. „Зелени“ случај (Bieker, T., Gminder, C-U., 2001)

Извор: Bieker, T., Gminder, C-U. (2001). Towards the Sustainability Balanced Scorecard, Institute for Economy and Environment (IWOe-HSG), University of St. Gallen..

Концепт друштвене одговорности предузећа

Друштвена одговорност предузећа (енгл. Corporate Social Responsibility – CSR) има свој историјски развој. Она се јавља још за време класичне школе економске мисли и Адама Смита који је сматрао да је примарни циљ предузећа креирање профита и да се то може остварити посредством његовог познатог механизма „невидљиве руке тржишта“. Он стоји на гледишту да је тржиште механизам који путем законских решења врши притисак на власнике капитала да се понашају етички и по закону. Овакав приступ друштвеној одговорности предузећа познат је под називом класичан или традиционални приступ друштвеној одговорности предузећа. Након Смита било је доста аутора који су оспоравали његову „невидљиву руку“ и предлагали другачија решења и дефиниције друштвене одговорности. Један од значајнијих аутора који се бавио друштвеном одговорношћу предузећа је и нобеловац Милтон Фридман. Он је указивао на неетичко понашање предузећа. Сматрао је да је трошење профита у неке друге сврхе осим за повећање богатства власника неетичко, зато што се на тај начин „троши принос од приватног капитала у друштвене сврхе, а друго зато што купци морају да плате већу цену од оне коју је утврдила „невидљива рука“ тржишта.“ (Фигар, 2007, стр. 208).

Основне компоненте, димензије и фазе изградње друштвене одговорности предузећа

Настанак концепта друштвене одговорности предузећа отвара питање одговорности предузећа не само за остваривање економских циљева већ и за остваривање не мање важних некономских циљева. Као правно лице које има правну и пословну способност, предузеће подлеже и законској одговорности. Заједништво економске одговорности (профитабилност), законске одговорности (поштовање

закона и прописа), етичке одговорности (поштење и понашање у складу са моралним нормама) представља основу за филантропску одговорност предузећа (Крстић, 2003).

Да би се утицај неекономских фактора у концепту друштвене одговорности могао пратити неопходно је дефинисати одговарајућа мерила перформанси свих димензија друштвене одговорности. Основне димензије друштвене одговорности су:

1. *Еколошка одговорност* – потенцира велику друштвену одговорност у пословању предузећа по питању одрживог развоја и одрживе економије у смислу заштите и очувања здраве животне средине.
2. *Социјална одговорност* – истиче одговорност предузећа да учествује у решавању различитих друштвених (социјалних) проблема.
3. *Здравље запослених и заштита на раду* – подстиче послодавце и запослене да смањују ризике посла (незгоде и повреде на раду) и да реализују нове или побољшају постојеће програме за очување здравља и заштите на раду.
4. *Етичко понашање* – означава понашање у складу са очекивањима друштвеног морала и етичких норми.

Да би предузеће изградило друштвену одговорност мора да буде спремно да ће тај процес трајти дужи временски период и да ће, при томе, долазити у интеракцију са друштвом и запосленима. Суштина изградње друштвене одговорности предузећа је у учењу. Наиме, у предузећима се одвија организационо (корпоративно) учење, а у друштву процес друштвеног (грађанског) учења (Фигар, 2007, стр. 215). Оба процеса теку паралелно и заједно сачињавају јединствен процес изградње друштвене одговорности предузећа.

Организационо учење се одвија кроз следеће фазе:

1. *Дефанзивна (одбрамбена) фаза* – у којој је предузеће спремно да прихвати само најуже дефинисану друштвену одговорност. Постоји схватање да етика и филантропија немају директне везе са економијом и пословањем па се њима не треба ни бавити.
2. *Фаза повиновања* – настаје у тренутку када се предузеће суочи са неповољним последицама из прве фазе. Те последице снажно утичу на раст негативне репутације предузећа. Предузеће је већ у овој фази етички и филантропски јако одговорно и предузима интензивне активности како би поправило негативни имиџ из претходног периода.
3. *Управљачка фаза* – тек у овој фази су створени прави услови да се поправи оно што је нарушено у претходном периоду. Предузеће веома озбиљно и студиозно улази у имплементацију компоненти друштвене одговорности. Ипак, у овој фази се још увек не могу очекивати резултати поправке корпоративног угледа који је нарушен.
4. *Стратејска фаза* – представља стадијум у коме предузеће већ има изграђену друштвену одговорност и схвата да она може бити јако корисно средство у стицању конкурентске предности на тржишту.
5. *Грађанска фаза* – када је предузеће већ озбиљан „корпоративни грађанин“. Предузеће у овој фази са комплетно изграђеном концепцијом

друштвене одговорности почиње да утиче на компаније из свог окружења да постану друштвено одговорне. Предузеће постаје промотер друштвено одговорног пословања.

Са друге стране, диференцирају се четири фазе друштвеног (грађанског) учења:

1. *Латентна (скривена) фаза* – у којој је друштво потпуно свесно штетних утицаја који долазе од друштвено неодговорних предузећа, али не поседује било какве доказе за то.
2. *Фаза хитности или видљиве ужурбаности* – јавља се када друштвена неодговорност предузећа постигне велике размере и тако ствара јако штетан утицај на друштво. Формира се посебан тим који треба да се позабави решавањем насталих проблема. Овај тим се, у почетку, не бави конкретним решавањем проблема, већ има пробни (експериментални) приступ. Ипак његово формирање бар доводи до појаве страха код друштвено неодговорних фирми јер сада знају да постоји неко контролно тело које их може казнити.
3. *Фаза консолидације* – предузимају се, за разлику од претходне фазе, активније и конкретније мере за сузбијање друштвено неодговорног пословања. Унапређује се и развија законодавство, формира се већи број надлежних институција све у циљу смањења негативних трендова по друштво.
4. *Фаза институционализације друштвене одговорности* – друштвена одговорност је изграђена, дефинисана и заштићена преко законске регулативе и пословних обичаја. Друштвена одговорност је имплементирана у пословање предузећа и почиње да се користи као средство конкурентске предности.

Пирамида друштвене одговорности

Услед постојања великог броја дефиниција појма друштвене одговорности, јавио се покушај формулисања четвороделне дефиниције друштвене одговорности предузећа која би се фокусираола на типове друштвене одговорности (Caroll, 1996). Ова дефиниција покушава да повеже економска и правна пословна очекивања са очекивањима која су више друштвено оријентисана. Као што је већ речено, дефиниција се састоји из четири основна дела (Caroll, 1996):

1. *Економска одговорност (остваривање профитабилности)* – Најпре треба рећи да постоји економска одговорност пословања. Иако може да изгледа чудно, у САД се пословање и предузећа третирају као економске институције тј. требало би да буду институције које се оријентишу на стварање производа и услуга које друштво тражи и на продају тих производа/услуга по фер ценама (ценама за које друштво мисли да представљају праву вредност испоручених производа и услуга и при којима ће фирма зарадити одређени профит довољан да оствари раст и обезбеди зараду инвеститорима).

2. *Законска (правна) одговорност* – Предузећа имају и законске обавезе. На исти начин како је друштво у САД ускладило производне улоге, исто тако законом одређује правила под којима се очекује да предузећа обављају своју делатност.

Закони су дефинисани тако да представљају својеврсну „кодификовану етику“ у смислу да укључују постулате фер пословања. Наравно, уколико се неко не повињује проглашеним правилима, друштво је створило механизам путем кога се тзв. „дисиденти“ приморавају да поштују закон.

3. *Етичка одговорност* – Истиче оне активности и праксе које се очекују или које су забрањене од стране чланова друштва чак и ако нису званично кодификоване кроз неки закон. Етичка одговорност укључује широк дијапазон норми, стандарда и очекивања, а које потрошачи, запослени, власници и заједница посматрају као фер и коректно дефинисане тако да могу да заштите морална права власника капитала.

4. *Филантропска одговорност* – Предузећа имају и одређену филантропску одговорност. Можда је чак и незахвално употребити термин „обавеза“, с обзиром да се одлуке везане за филантропију доносе дискретно у свакој фирми – она одлучује сама да ли жели да постане добар корпоративни грађанин. Филантропија је чиста добровољна активност вођена искључиво жељом за ангажовањем у филантропским активностима, а које нису условљене ни на који начин. Основна разлика филантропских активности и етичке одговорности је у томе што те активности, у моралном и етичком смислу, нико експлицитно не очекује.

Изазови у интегрисању компоненти друштвене одговорности и одрживог развоја у концепт Балансне карте перформанси предузећа

Изазови у интегрисању компоненти друштвене одговорности и одрживог развоја у Балансну карту могу се појавити како на страни друштвене одговорности тако и на страни Балансне карте. Искључиво од способности менаџмента предузећа зависи хоће ли успети да превазиђе ове изазове и успешно имплементира компоненте у нови концепт – Балансне карте перформанси одрживог развоја.

Друштвена одговорност предузећа добија све више на значају у задњих пар деценија. Све више компанија жели да уђе у улогу доброг корпоративног грађанина, али многе од њих сувише олако улазе у тај процес не схватајући колико је он заправо сложен. Декларативно објављивање политика, кодекса понашања и слично, је само први (лакши) корак у имплементацији. Реализација друштвене одговорности кроз свакодневно пословање представља прави изазов, други корак и тежи део имплементације. Проблеми који се могу појавити у овој фази су (Gminder, Bieker, 2002):

1. Постојећи управљачки систем се фокусира искључиво на финансијске перформансе.
2. Друштвена одговорност је усмерена на запослене и њихов допринос финансијским перформансама (нпр. мере за смањење абсентизма).
3. Успешни еколошки концепти као што је еко-ефикасност не могу бити одговарајући оквир за имплементацију друштвене одговорности.
4. Друштвена одговорност се прослеђује одељењу људских ресурса које се више оперативно него стратегијски бави запосленима.

5. Друштвена одговорност захтева увид и у ланац снабдевања предузећа као целине па, према томе, недовољно је управљање које се спроводи од стране одељења људских ресурса.

Када се говори о изазовима који стоје пред Балансној картом аутори (Bieker, Waxenberger, 2002) најпре наводе да на стратегијском нивоу Балансна карта не даје никакве препоруке када се ради о дефинисању адекватне стратегије. Балансна карта је одговарајућа када је потребно имплементирати стратегије у пракси, али није показала задовољавајуће резултате када је потребно формулисати примарну стратегију предузећа.

Првобитно је Балансна карта била замишљена као оперативни инструмент за мерење и управљање перформансама. Тако, Балансна карта се одлично показала у мерењу ефикасности стратегијских пословних јединица, дивизија и запослених. На тај начин менаџмент добија бољи увид у доприносе остварењу циљева стратегијске пословне јединице за сваког запосленог. То ће омогућити менаџерима да изврше одређени притисак на раднике када их суоче са конкретним подацима о њиховом радном учинку. У етичком контексту, многи менаџери сматрају да би ово била некоректна контрола, јер би код запослених дошло до пада самопуздања и интегритета личности, а што би даље имало негативне импликације на процес рада.

Могућности и приступи проширењу концепта Балансне карте димензијама одрживог развоја

Унапређење класичног концепта Балансне карте перформанси, еколошким и социјалним компонентама, у концепт Балансне карте перформанси одрживог развоја пружа могућност компанијама да преведу своје мисије, визије и стратегије одрживог развоја у оперативне циљеве и акције чије ће се успешно остваривање пратити преко кључних фактора успеха, односно кључних мерила перформанси. Основни смисао поменутих мерила перформанси јесте утврђивање испуњености стратегијских циљева у оквиру перспективе (Крстић, Секулић, Ивановић, 2014, стр. 67). Балансна карта перформанси одрживог развоја представља значајан корак у промоцији концепта друштвено одговорног пословања предузећа. Инкорпорирање димензије одрживог развоја захтева или проширење постојећих перспектива у концепту Балансне карте или додавање нове перспективе концепту који је компонован од четири стандардне, напред представљене перспективе. Постојеће перспективе покривају финансијске и нефинансијске детерминанте успеха предузећа – економски аспект одрживог развоја. Било који од ових начина да предузеће изабере, мора посебно водити рачуна о архитектури новонастале Балансне карте перформанси одрживог развоја, јер се она заснива на узрочно-последичним односима стратегијских циљева и перспектива у оквиру Балансне карте (Hahn, Figge, 2016, стр. 1). Генерално посматрано, сматра се да је Балансна карта перформанси одрживог развоја основни алат за управљање и мерење стратегијских перформанси предузећа (Hansen, Schaltegger, 2012, стр. 9).

Пета перспектива у моделу Балансне карте може се означити перспективом друштвене одговорности и одрживог развоја. Она је усмерена на захтеве и интересе друштвене заједнице као специфичног стејкхолдера предузећа. Ова перспектива треба да покрије еколошки и социјални аспект одрживог развоја, односно да потенцира тежњу савремених предузећа за повећањем друштвене одговорности. У том смислу, истиче се да је пожељно да се пословне перформансе „*побољшавају у све три димензије одрживог развоја – економској, еколошкој и социјалној – истовремено*“ (Figge, Hahn, Schaltegger, Wagner, 2002, стр. 272). Заправо, за побољшање пословних перформанси и остваривање одрживог развоја предузећа релевантно је фокусирање на: 1. економску димензију одрживог развоја (финансијска, профитна) и 2. неекономску димензију одрживог развоја и друштвене одговорности предузећа (еколошка и социјална).

У контексту развијања модела Балансне карте перформанси одрживог развоја предузећа, појављује се више методологија и приступа. Да би се ови приступи могли адекватно сагледати и практично искористити, неопходно их је приказати и описати, али и критички анализирати, како би се могла уочити њихова суштина, предности и ограничења, али и вредности и користи које доноси проширење Балансне карте димензијама еколошке и социјалне одговорности.

Гминдер и Бикер (2002) дефинишу три могућа приступа у конципирању *Балансне карте одрживог развоја перформанси*.

Први приступ је по њима назван „Издвојена Балансна карта перформанси одрживог развоја уз каснију интегацију у Балансну карту на нивоу предузећа“, који потенцира развијање посебног управљачког инструмента. Предложен је једино за случајеве када се компаније користе еколошким и социјалним акцијама уз претпоставку да ће оне допринети финансијским перформансама.

Гминдер и Бикер сматрају да би било опортуно да се за почетак развије *Балансна карта перформанси одрживог развоја* као издвојени инструмент за оне пословне јединице за које је релевантна димензија одрживог развоја (еколошка и социјална). У прилог претходној тврдњи, а као посебан управљачки инструмент, она се на овом нивоу може употребити за организационо учење, планирање и извештавање о перформансама.

Балансна карта перформанси одрживог развоја би могла бити *инструмент учења* с обзиром да олакшава дефинисање циљева појединих организационих делова предузећа. На пример, дефинисање еколошких циљева које је вођено системом квалитета ISO 14001 и њихово презентирање кроз неку од постојећих перспектива у Балансној карти (перспективу интерних процеса) или у додатој перспективи, која се може назвати еколошком перспективом.

Балансна карта перформанси одрживог развоја може се сагледавати и као *инструмент планирања* због тога што доприноси проналажењу и детерминисању најважнијих, стратегијских еколошких и социјалних циљева компаније или пословне јединице (дивизије и/или стратегијске пословне јединице - СПЈ). Такође, Балансна карта перформанси одрживог развоја може се користити и као *инструмент извештавања* о индикаторима перформанси одрживог развоја (перформанси еколошке и социјалне одговорности предузећа).

Да би се постигла потпуна интеграција еколошке и социјалне компоненте у систем управљања одрживим развојем у предузећу, неопходно је интегрисати са-

мосталну *Балансну карту перформанси одрживог развоја* у концепт Балансне карте перформанси на нивоу компаније или пословне јединице. Могућности интегрисања морају бити вредноване од стране највиших менаџера и експерата који у компанији формирају поједине радне групе (комисије) за оцењивање тих могућности.

Други приступ „*Интегрисане Балансне Карте перформанси одрживог развоја*“ је, у основи, „стандардна“ Балансна карта, али са два кључна момента:

- први, уравнотежено укључује еколошку и социјалну компоненту у модел Балансне карте,

- други, узрочно-последичне везе између перспектива и циљева у оквиру њих не морају обавезно да се завршавају у финансијској перспективи Балансне карте, јер су поједини циљеви предузећа неекономске природе (еколошки, социјални, етички, итд.).

Препорука је аутора да Интегрисану Балансну карту перформанси одрживог развоја треба да развијају заједничким снагама менаџери који се баве еколошком димензијом пословне активности и одрживим развојем предузећа и менаџери који су у претходном периоду имали искуства у развијању и примени концепта Балансне карте. Овако формиран тим би требало да одговори на два важна питања:

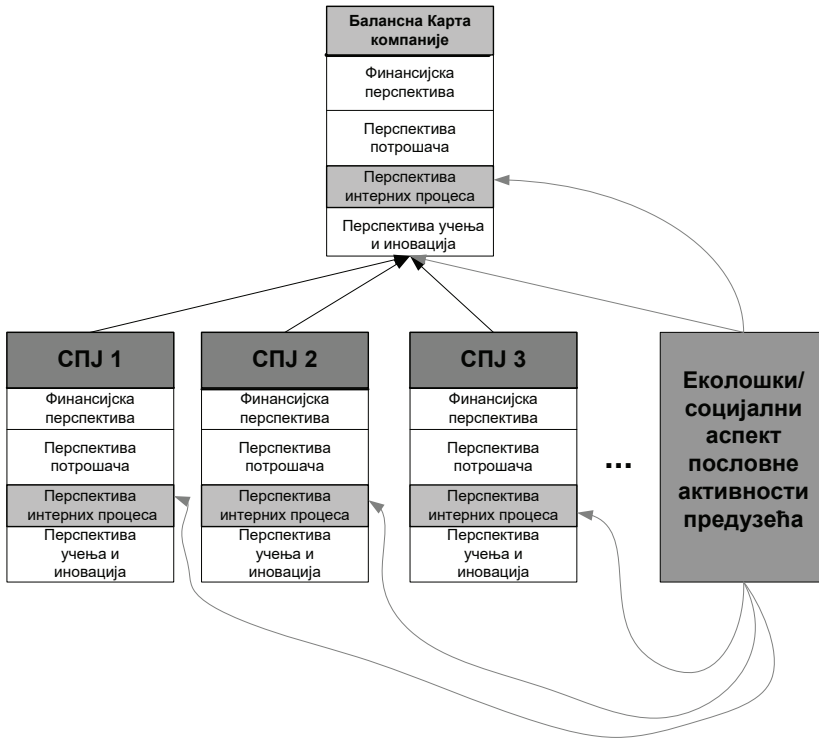
- Који еколошки и социјални циљеви су релевантни за предузеће или пословну јединицу, односно који еколошки и социјални циљеви/индикатори перформанси треба да буду интегрисани у Балансну карту?

- Како интегрисати еколошке и социјалне компоненте у Балансну карту?

Аутори предлажу четири (а некада и пет) начина на које је могуће интегрисати еколошку и социјалну компоненту у концепт *Балансне карте перформанси одрживог развоја*.

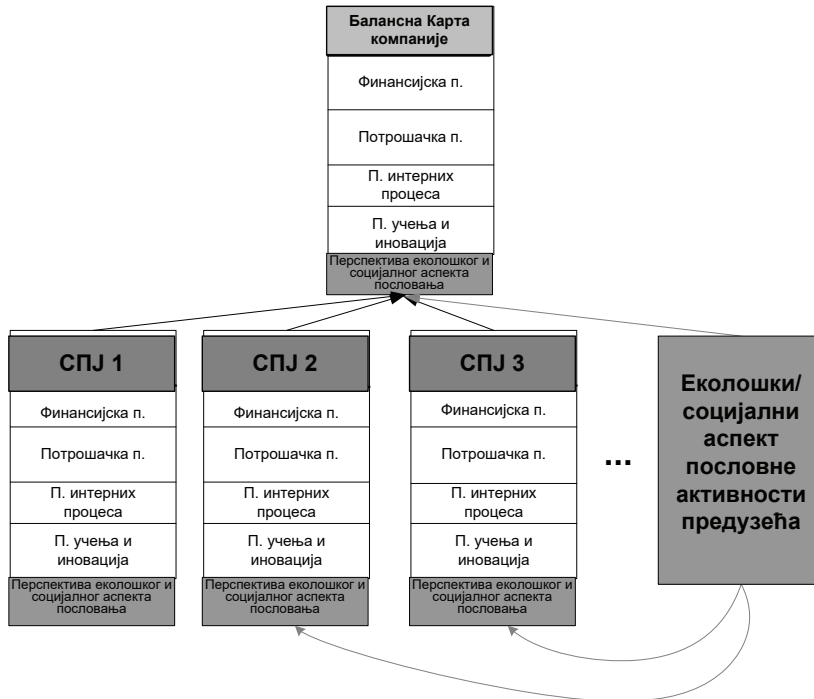
Тако, на почетку, истичу *парцијалну интеграцију* где су, из практичних разлога, интегрисана само један или два еколошка/социјална циља/индикатора. Они ће, према томе, бити постављени у ону перспективу која је најизложенија проблематици одрживости (на пример, перспектива интерних процеса или перспектива потрошача). Иако је ова могућност у теорији присутна са доста ограниченим ефектима, ипак се може сматрати кораком ка менаџменту одрживим развојем. Парцијална интеграција се најбоље може уочити на Слици 4.

Слика 4. Парцијална интеграција (Bieker, T., Dyllick, T., Gminder, C. U., Hockerts K., 2001)

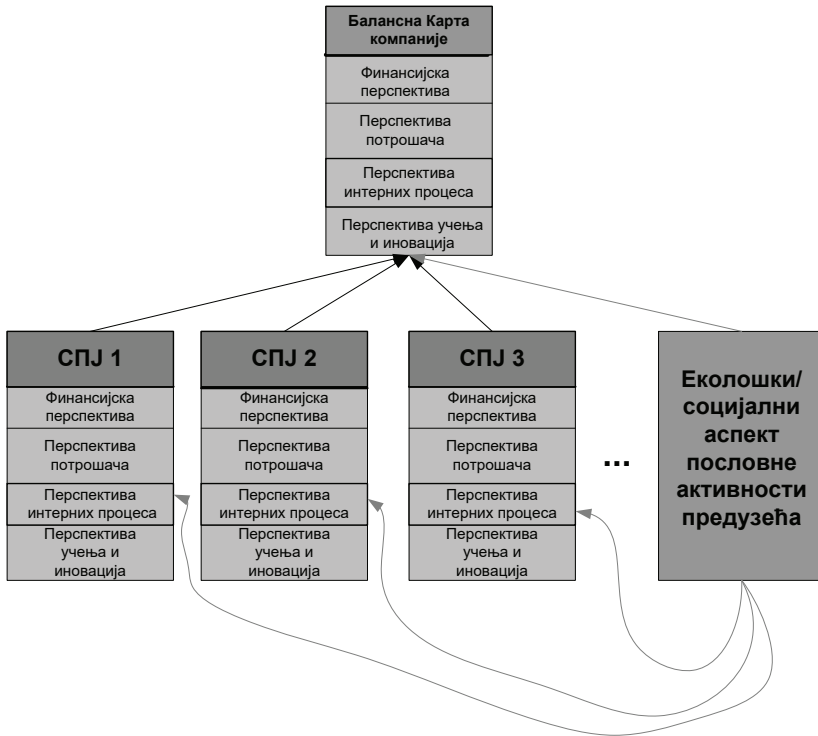
1. *Додајна интеграција* консолидује социјални и еколошки аспект у посебне перспективе. Чак се и назива друштвена или одржива перспектива. Као пета перспектива еколошке или социјалне одрживости, додаје се уз четири постојеће перспективе. Сматра се да ће овакво решење значајно унапредити остваривање циљева одрживог развоја предузећа. Приказ овог типа интеграције може се боље схватити на основу Сликe 5.

Слика 5. Додајна интеграција (Bieker, T., Dyllick, T., Gminder, C. U., Hockerts K., 2001)

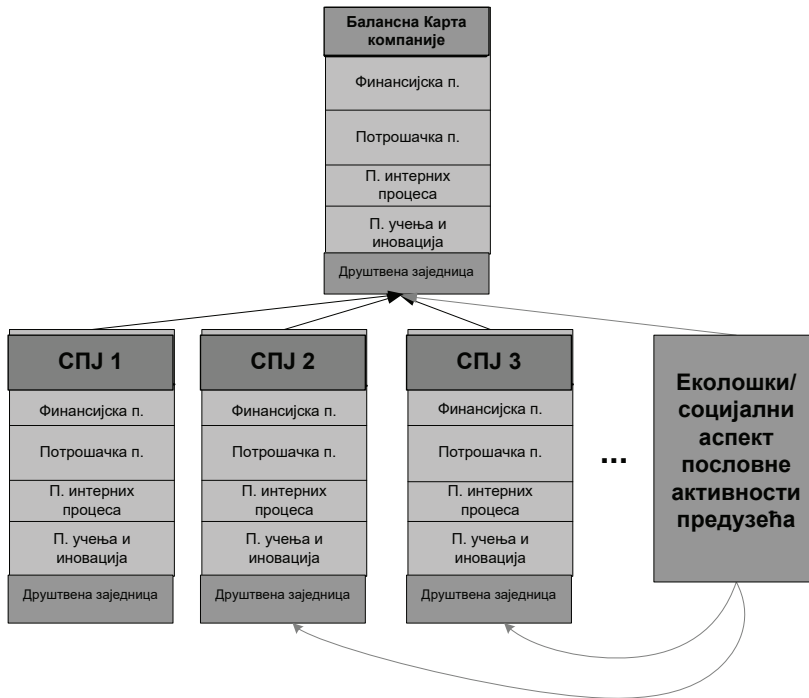
2. Наредни приступ тзв. *потпуне интеграције* (назива се још и трансферзална или попречна интеграција) је интегрисанији у смислу да су еколошка и социјална компонента имплементиране у све четири димензије Балансне карте перформанси. Управо такав приступ значајно убрзава интеграцију димензије одрживости у процес управљања. Битна карактеристика овог типа интеграције јесте снажна оријентација на значај одрживог развоја предузећа. Слика 6 приказује основне поставке овог приступа.

Слика 6. Потпуна интеграција (Bieker, T., Dyllick, T., Gminder, C. U., Hockerts K., 2001)

Трећи приступ који аутори предлажу, тзв. *тотална интеграција*, је најекстензивнији приступ због тога што се заснива на претходно приказаној потпуној интеграцији и проширује традиционални концепт Балансне карте перформанси додавањем пете димензије која ће се бавити захтевима друштвене заједнице. Овај тип интеграције бави се потребама и односима са стејкхолдерима који нису обухваћени претходним перспективама. У том „потпуном“ приступу, димензија друштвене заједнице биће повезана са свим водећим индикаторима претходне четири димензије стварајући на тај начин значајну узрочно-последичну везу између димензија Балансне карте перформанси одрживог развоја, што се најбоље може уочити на Слици 7.

Слика 7. Тотална интеграција (Gminder, C. U., Bieker, T., 2002)

Све четири претходно поменуте интеграције аутори сврставају у једну дво-димензионалну матрицу у којој се на апсциси налази критеријум степен интеграције где се разматра да ли интеграција припада категорији потпуне или делимичне (парцијалне) интеграције, а на ординати број перспектива који се сагледава у контексту постојања четири, односно пет димензија Балансне карте перформанси одрживог развоја. На Слици 8 приказана је матрица коју су аутори осмислили да би олакшали разумевање ове проблематике.

Слика 8. Могућности интеграције компоненте одрживости у Балансну карту
(Gminder, C. U., Bieker, T., 2002)

Практични ефекти примене модела Балансне карте перформанси одрживог развоја у профитним организацијама и јавним предузећима

Исправност теоријских постулата Балансне карте перформанси одрживог може се утврдити једино уколико се концепт примени у савременој пословној пракси предузећа. Потребно је на лицу места, у предузећу, проверити како функционише примена концепта и какви су ефекти. Такође, на почетку треба нагласити да се имплементација и примена Балансне карте перформанси разликују у великим корпорацијама од оне у малим и средњим предузећима (МСП). Док корпорације карактеришу мала еластичност, велика администрација, понекад преоптерећеност запослених који се баве Балансном картом одрживог развоја, дотле се у малим и средњим предузећима, која су врло хетерогена по величини, моделу пословања, може наићи на веома различите нивое утицаја еколошких и социјалних фактора на њихово пословање. Узевши све претходно у обзир, доста примера аустријских МСП показује да је применљивост Балансне карте перформанси одрживог развоја много боља у сектору МСП него у великим корпорацијама или, пак, супротно у микро предузећима (Falle, Rauter, Engert, Baumgartner, 2016, стр. 3). Ипак, примери МСП-а у Холандији показују да је у њима знатно теже проценити имплементациону стратегију одрживости, а да је у великим корпорацијама то много лакше јер располажу много већим буџетима (Voerrigter, 2015). У намери да се потврди ефективност примене Балансне карте перформанси одрживог развоја спроведено је истраживање (Zingales, Hockerts, 2002) интерне природе концепта Балансне

карте у предузећима. Истраживачи су обавили интервјуе у десет предузећа (ABB Sweden, British Telecom, Lunds Energi, Novartis, Nova Scotia Power, Novo Nordisk, Shell, Skandia, SwissRe, Xerox Sweden). Наведена предузећа су омогућила увид у интерне карактеристике њихових концепата Баланс карте, али је у само четири (која ће бити објашњена у наставку) утврђено да су заиста и практично интегрисала еколошку и социјалну компоненту.

Лундс Енерџи

Лундс Енерџи, предузеће које снабдева енергијом, грејањем и водом град Лунд у јужној Шведској и у потпуности је у власништву општине, није имало никакве организационе проблеме који би вршили притисак за увођење концепта Баланс карте. Једноставно, тражили су боље начине за мерење перформанси и планирање пословања. Перцепција менаџмента била је да процес изградње Баланс карте представља одличну платформу за праћење напретка и дискутовање прекретница у пројектима пре њиховог завршетка. На тај начин, потенцијални проблеми би били наглашени на време што би знатно повећало шансе за успешне резултате пројекта.

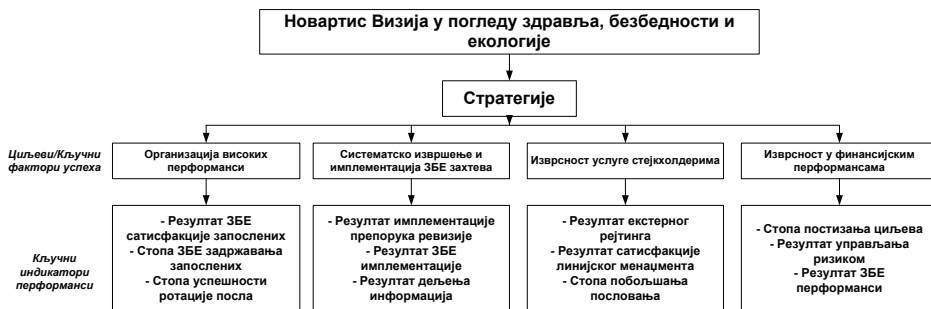
Са тачке гледишта еколошког менаџмента, имплементација Баланс карте створила је једну прилично опасну ситуацију. Исти менаџер који је имплементирао систем управљања здрављем, безбедношћу и екологијом (enl. Health, Safety and Environment – HSE), био је задужен за увођење Баланс карте. Његово мишљење је било да увођење Баланс карте поседује потенцијал нарушавања еколошког рада на дуги рок. Лундс Енерџи је радио годинама са својим ЕУС-ом (enl. Environmental Management System/Еколошки управљачки систем) као делом ангажмана са власником (општина) и клијентима (грађани). Иначе, значај ЕУС-а није занемарљив када се узме у обзир да је то систем који прикупља, обрађује и приказује све еколошки релевантне податке за предузеће, посебно у контексту утврђивања тачне еколошке штете коју предузеће чини и дефинисању мера за отклањање настале штете и спречавање њеног понављања у будућности (Möller, Schaltegger, 2005, стр. 79). Са увођењем Баланс карте, Лундс Енерџи је оптерећен претераним бројем циљева и пројеката (како оних из ЕУС-а тако и оних из Баланс карте). Тако, ниједан циљ се не може у потпуности остварити због тога што их има превише. Иако су нека еколошка мерила представљена у Балансној карти предузећа, наведени менаџер верује да би решење требало потражити у интеракцији циљева ЕУС-а и Баланс карте. Оно од чега је он највише страховао је да неуспех у процесу примене Баланс карте може, на дуги рок, довести до значајног редуковања укупног еколошког напора предузећа због тога што ће ресурси, према ономе што је постављено у Балансној карти, бити све више и више алоцирани.

Генерализовањем претходних налаза и сазнања, можемо стећи увид у то да постоје предузећа која управљају еколошком и социјалном компонентом врло проактивно кроз еколошке (и социјалне) управљачке системе чији је програм смањен због имплементације Баланс карте. Чини се да је тај ефекат смањивања (enl. Downsizing) више повезан са недостатком капацитета интегрисања еколошких и финансијских система контроле него са актуелним довођењем у питање стратегијског значаја еколошких и социјалних компоненти за фирму.

Новартис

Новартис је велика фармацеутска компанија са седиштем у Швајцарској и продајом од близу 19 милијарди америчких долара. Компанија, као целина, не користи концепт Балансне карте. Корпоративно одељење за управљање здрављем, безбедношћу и екологијом користи Балансну карту у мерењу перформанси. Није тешко схватити да је прилично обесхрабрујућа чињеница да у таквом одељењу петоро људи мора да, на корпоративном нивоу, управља огромном мрежом људи на различитим корпоративним нивоима и пословним јединицама у погледу здравља, безбедности и екологије. То одељење је тражило алат који би им омогућио ближи контакт са менаџментом пословних јединица, а не само са њиховим подређенима задуженим за питања здравља, безбедности и екологије. Управо је Балансна карта, приказана на Слици 9, резултат уложеног напора одељења за здравље, безбедност и екологију, али и начин за мерење и вредновање успешности уложених напора.

Слика 9. Новартис карта здравља, безбедности и екологије (Zingales, F., Hockerts, K., 2002)

Визија компаније Новартис је имплементирање здравља, безбедности и екологије у пословање компаније и препознавање предузећа, од стране интерних и екстерних стејхолдера и заинтересованих субјеката, као лидера посвећеног постизању супериорног нивоа здравља, безбедности и екологије за запослене, потрошаче и клијенте.

Чини се да оваква Балансна карта више служи управљању корпоративним здрављем, безбедношћу и екологијом на један кохерентнији начин него његовом експлицитном повезивању са суштином бизниса.

Кључни фактори успеха у широком опсегу прате стандардну структуру Балансне карте. Организација високих перформанси се односи на капацитет и сатисфакцију запослених у департману за управљање здрављем, безбедношћу и екологијом. Перспектива Систематског извршења и имплементације захтева у погледу здравља, безбедности и екологије повезана је са идејом главне улоге коју има мрежа за управљање здрављем, безбедношћу и екологијом, а то је обезбеђење знања и информација о здрављу, безбедности и екологији свим пословним јединицама онда када оне то затраже. Изврсност услуге стејхолдерима је еквивалентна перспективи потрошача, али обухвата много шири сет кључних стејхолдера. Коначно, перспектива Изврсности у финансијским перформансама представља комбинацију

мерила интерне ефикасности где веза са финансијским перформансама компаније није експлицитна.

Ново Нордиск

Ново Нордиск је данска фармацеутска компанија која производи углавном лекове намењене оболелима од дијабетеса и има годишњу продају од 900 милиона евра. Посматрајући огромне инвестиције у људе и истраживање и развој (неопипљиве и дугорочне инвестиције), генерални извршни директор је осетио да је потребно пронаћи начин разумевања да ли се пословање компаније креће у добром смеру пре него што се то детектује кроз финансијске показатеље. Управо из тог разлога се Ново Нордиск окренуло концепту Балансне карте. Интеграција еколошких и социјалних параметара у Балансну карту последица је делимично културе компаније, а делимично и притисака из пословног окружења које је све више истицало релевантност питања глобалних проблема везаних за пословање фармацеутских компанија.

На Слици 10. могу се јасно уочити основне перспективе концепта Балансне карте компаније Ново Нордиск. Еколошке и социјалне компоненте су експлицитно интегрисане у перспективу Потрошачи и Друштво и перспективу Људи и Организација. Према политици корпоративне одрживости, еколошки циљеви су такође представљени у перспективи Интерних процеса у оквиру категорија продуктивности и квалитета. Системом се управља путем примене софтвера и Ново Нордиск троструког екстерног система извештавања на основу података који се кроз тај систем прикупљају. Чак су и бонуси менаџера базирани на критеријумима изнетим у концепту Балансне карте. На крају, општи циљеви се упарују са одговарајућим релевантним индикаторима и одређеним циљевима.

Слика 10. Балансна карта компаније Ново Нордиск из 2002. године (Zingales, F., Hockerts, K., 2002)

Потрошачи и друштво	Финансије
<ul style="list-style-type: none"> - Реализација пуног потенцијала стратешких производа - Глобално побољшање тржишног удела <ul style="list-style-type: none"> - Омогућити успешну имплементацију Америчког и Јапанског Пословног плана - Постигли супериорну сатисфакцију потрошача - Побољшање еколошких, социјалних и биоетичких перформанси 	<ul style="list-style-type: none"> - Раст пословне добити - Принос на инвестирани капитал - Маржа пословне добити - Стопа раста готовине
Пословни процеси	Људи и организација
<ul style="list-style-type: none"> - Квалитет и продуктивност брзине открића - Конкурентски развојни портфолио <ul style="list-style-type: none"> - Побољшање квалитета управљачког фокуса у свим пословним процесима - Временски ефикасно извршење инвестиционог портфолија - Осигурати ефективну употребу информатичке подршке у пословним стратегијама 	<ul style="list-style-type: none"> - Односи са потрошачима - Култура победништва - Привлачење и задржавање најбољих <ul style="list-style-type: none"> - Развој људи - Друштвена одговорност

У случају компаније Ново Нордиск постоји јак притисак од старне врховног менаџмента за интегрисање еколошке и социјалне компоненте на сваки ниво у организационој структури. Оно што се може пронаћи истраживањем Балансне карте компаније Ново Нордиск је најближе оригиналном концепту Балансне карте. Компанијски интерес за увођење компоненти одрживости је адекватно рефлектован у њеној Балансној карти. Међутим, на основу прикупљених информација дошло се до закључка да је интерес за интегрисање компоненти одрживости рефлектован у Балансној карти, али не и резултати дискусија које доводе до њене стварне изградње. Сама компанија Ново Нордиск не негира ову тврдњу. Њихово је објашњење да Балансна карта доприноси и помаже у приближавању категорија одрживог и друштвено одговорног пословања како пословним јединицама тако и самим запосленима. Дакле, Балансну карту предузеће посматра искључиво као инструмент за имплементацију. Претходној тврдњи говори у прилог и чињеница недостатка коришћења концепта Стратегијске мапе. Следећи корак у коришћењу Балансне карте, у компанији Ново Нордиск, биће посвећен анализи хипотетичких односа „узрок-последница“ и дискутовању њихових резултата.

Шел

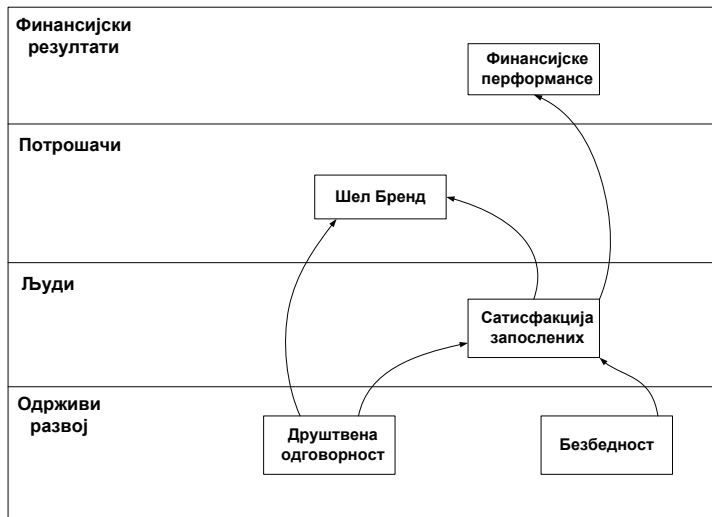
Ројал Дач Шел је велика, мултинационална нафтна компанија са седиштем у Холандији. Шел је познат по томе што интензивно комуницира своје напоре ка одрживом развоју са својим екстерним стејкхолдерима. У Балансној карти компаније Шел читава перспектива бави се питањима одрживог развоја. Током истраживања концепта Балансне карте компаније Шел постављало се питање да ли она адекватно репрезентује приоритете у пословању. У суштини, да би се поткрепила претходна тврдња, треба изнети чињеницу да су сви индикатори изведени из концепта Балансне карте ове компаније интегрисани у бонусе менаџера из различитих пословних јединица. Према тврдњама одговорних менаџера из области корпоративне контроле, претходни приступ представља одличну мотивацију топ менаџерима.

У сагледавању концепта Балансне карте компаније Шел намећу се три главна питања. Прво се односи на промену у перспективама. Уместо перспективе учења и раста може се видети перспектива одрживог развоја. Перспектива интерних процеса је практично нестала. Одавде се може детектовати једна од главних, практичних карактеристика Балансних карти, а то је флексибилност у промени перспектива.

Друго питање задире дубље у суштину и огледа се у практичној ефективности повезивања менаџерских бонуса са специфичним индикаторима. Контролори перформанси у компанији Шел су убеђени да је интеграција бонуса фундаментална за Балансну карту јер носи одговарајућу тежину при доношењу одлука.

Треће питање јесте корисност коју компанија Шел остварује употребом Стратегијске мапе, приказаној на Слици 11. У овом конкретном случају, Стратегијска мапа је употребљена да би показала како и до које границе активности повезане са одрживим развојем креирају вредност за компанију Шел.

Слика 11. Стратегијска мапа компаније Шел (Zingales, F., Hockerts, K., 2002)

Закључак

Савремене тенденције у контексту друштвене одговорности и одрживог развоја утичу на предузећа да пронађу адекватан начин на који ће имплементирати ове димензије у своје пословање. Свако предузеће најпре мора правилно разумети дугорочни значај одрживог развоја и друштвено одговорног пословања. Да би успешно извршило имплементацију ових димензија, предузеће мора анализирати на који начин ће се вршити праћење резултата управљања овим димензијама. Један од могућих одговора је Балансна карта перформанси предузећа која се користи као алат за планирање, праћење и извештавање о перформансама предузећа.

Наравно, да би се растући утицај еколошких и социјалних догађаја адекватно рефлектовао кроз Балансну карту, потребно је пронаћи адекватан начин увођења димензија одрживог развоја и друштвено одговорног пословања у овај концепт. На почетку процеса треба одговорити различитим изазовима који се могу јавити, а који могу бити опште природе и погађати сва предузећа која уђу у овај процес, до специфичних изазова који су својствени посебности пословања сваког појединачног предузећа. Превазилажењем изазова и проблема, отварају се различите могућности за уношење димензија одрживог развоја и друштвено одговорног пословања у концепт Балансне карте и стварање новог концепта под називом Балансна карта перформанси одрживог развоја.

Специфичне околности из практичних примера пословања предузећа, како у приватном тако и у јавном сектору, упућују на закључак да Балансна карта представља врло флексибилан механизам управљања перформансама предузећа. Свако предузеће може прилагођавати Балансну карту својим потребама у контексту управљања одрживим развојем и друштвено одговорним пословањем. Балансна карта перформанси одрживог развоја предузећа може се конципирати на различите

начине који некада, директно повезани са финансијским наградама одговорних менаџера, могу бити врло ефикасан механизам управљања димензијама одрживог развоја и друштвено одговорног пословања. Предузећа са функционалном Баланс-ном картом перформанси одрживог развоја доприносе стварању користи како за инвеститоре и стејкхолдере, тако и за друштвену заједницу у целини.

Литература

- Bieker, T., Dyllick, T., Gminder, C. U., Hockerts K. (2001). Towards a Sustainability Balanced Scorecard Linking Environmental and Social Sustainability to Business Strategy. IWOe-HSG, University of St. Gallen.
- Bieker, T., Gminder, C-U. (2001). Towards the Sustainability Balanced Scorecard. Institute for Economy and Environment (IWOe-HSG), University of St. Gallen.
- Bieker, T., Waxenberger, B. (2002). Sustainability Balanced Scorecard and Business Ethics. *10th International Conference of the Greening Industry Network*. (str. 1-24). Göteborg, June,
- Boerrigter, S. (2015). The use of the Sustainability Balanced Scorecard Framework for for Dutch SMEs as a tool for measuring the performance of their sustainability strategy. *5th IBA Bachelor Thesis Conference, July 2nd, 2015, Enschede*. University of Twente, The Faculty of Behavioural, Management and Social sciences.
- Caroll, A. B. (1996). Business & Society – Ethics and Stakeholder Management. South-Western College Publishing, Cincinnati.
- Dalal-Clayton, B., *What is Sustainable Development?*, International Institute for Environment and Development, London.
- Ebner, D., Baumgartner, R. J. (2006). The Relationship between Sustainable Development and Corporate Social Responsibility. *Corporate Social Responsibility Conference*, (str. 1-17). Dublin, 4th-5th September, 2006.
- Falle, S., Rauter, R., Engert, S., Baumgartner, R. J. (2016). Sustainability Management with the Sustainability Balanced Scorecard in SMEs: Findings from an Austrian Case Study. *Sustainability* 8(6), 545.
- Фигар, Н. (2007). Управљање ресурсима предузећа. Економски факултет Ниш.
- Figge, F., Hahn, T., Schaltegger, S., Wagner, M. (2002). The Sustainability Balanced Scorecard – Linking Sustainability Management to Business Strategy. *Business Strategy and the Environment* 11(5), 269-284.
- Gminder, C. U., Bieker, T. (2002). Managing Corporate Social Responsibility by using the Sustainability Balanced Scorecard. *10th International Conference of the Greening Industry Network*. Göteborg, June, 2002.
- Hahn, T., Figge, F. (2016). Why Architecture Does Not Matter: On the Fallacy of Sustainability Balanced Scorecards. *Journal of Business Ethics*. April, 2016. 1-17.

- Hansen, E. G., Schaltegger, S. (2012). Pursuing Sustainability with the Balanced Scorecard: Between Shareholder Value and Multiple Goal Optimization. Centre for Sustainability Management.
- Крстић, Б. (2003). Управљање перформансама одрживог развоја и друштвене одговорности предузећа, Пословна политика, мај 2003, 33-35.
- Krstić, B., Ivanović, V. (2010). Incorporating the Dimensions of Enterprise Sustainable Development in the Balanced Scorecard Model. *The Challenges of Economic Science and Practice in the 21st Century*, (str. 399-408). Thematic Issue of Proceedings, Faculty of Economics, University of Niš, 14th – 15th October, 2010.
- Крстић, Б., Секулић, В., Ивановић, В. (2014). Како применити концепт Карте избалансираних перформанси одрживог развоја. *Економске теме*. 52(1), 63-79.
- Lubin, D. A., Esty, D. C. (2010). The Sustainability Imperative. *Harvard Business Review*. May, 2010. Radu pristupljeno 04. marta, 2017. na <https://hbr.org/2010/05/the-sustainability-imperative>.
- Möller, A., Schaltegger, S. (2005). The Sustainability Balanced Scorecard as a Framework for Eco-efficiency Analysis. *Journal of Industrial Ecology*. 9(4), 73-83.
- Zingales, F., Hockerts, K., *Balanced Scorecard and Sustainability: Examples from Literature and Practice*, Center for the Management of Environmental Resources. Istraživanje objavljeno u: Schaltegger, S., Dyllick, T., *Nachhaltig managen mit der Balanced Scorecard. Konzept und Fallstudien*, Wiesbaden, (2002), p. 151-166, [English Version].

Ивана Костадиновић¹

P. 109-119

Јелена Радојичић²

SCIENTIFIC REVIEW ARTICLE

Универзитет у Нишу, Економски факултет, Србија Received: September, 29, 2017

Accepted: October, 19, 2017

БАНКАРСКИ СЕКТОР У КОНТЕКСТУ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Апстракт

У савременим условима развој друштвено одговорног пословања у банкарству постао је глобални тренд, подржан од стране многих значајних међународних организација. Управо је такво понашање утицало на промену позиције банака, које сада имају све значајнију улогу у процесу остваривања одрживог развоја. У овом раду највише пажње посвећује се банкама, које имају велику улогу у имплементацији принципа одрживог развоја. Управо концепт одрживог развоја утиче на обликовање банкарског пословања у правцу пружања банкарских услуга, којима се, поред профитних остварују и шири друштвени циљеви.

Кључне речи: одрживи развој, одрживо банкарство, нови банкарски производи, заштита животне и друштвене средине, друштвени програми, систем за управљање друштвеном и животном средином.

JEL classification: G21

BANKING SECTOR IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Abstract

In modern conditions the development of corporate social responsibility in the banking industry has become a global trend, supported by many important international organizations. It is this behavior that changed the position of banks, which now have an increasingly important role in the process of achieving sustainable development. In this paper, most attention is paid to the banks, which play a major role in implementing the principles of sustainable development. Just the concept of sustainable development affects the formation of the banking business in terms of providing banking services, which in addition to profit influence the broader social goals too.

Key words: sustainable development, sustainable banking, new banking products, environmental and social protection, social programs, a system for managing social and environmental.

¹ ivana.kostadinovic@eknfak.ni.ac.rs

² jelena.radojicic@eknfak.ni.ac.rs,

Увод

Социјална конотација банкарства која је била изражена до 30-их година 20. века (кооперативно банкарство, задружне банке и сл.) након Велике економске кризе је потиснута максимизацијом профита као основним циљем банкарског пословања. У савременим условима долази до проширења домена друштвене одговорности банака, тако да концепт одрживог банкарства ужива обновљено велико интересовање. Сматра се, да друштвено одговорно пословање банака подразумева фокусираност на локална и регионална тржишта, преусмерење на кредитно-депозитне активности као традиционалне банкарске активности, оријетисаност на дуг рок у инвестирању и укључивање етичких, друштвених и еколошких критеријума код одлучивања о финансирању пројеката (Relaño, 2011, str. 279-280.)

Банкарство у контексту одрживог развоја³ добија све више на значају и намеће се као решење за постизање системске и финансијске стабилности. Поред тога, исто се може схватити и као одлука банке да креира производе и услуге које укључују поред друштвених и компоненте заштите животне средине. Концепт одрживог развоја у банкарству, такође, подразумева прикупљање и пласирање новца, имајући у виду економске, али и друштвене и еколошке мотиве.

Када посматрамо основна начела одрживог развоја и њихову имплементацију, евидентно је, да је банкарски сектор ту најспорији, упоређујући га са другим секторима у економији. Чињеница је, да банке, генерално посматрано, не могу да загаде непосредно животну средину, али посредно итекако могу, и то уколико позајме новац клијентима чија делатност има везе са загађењем животне средине. Банке приликом одобравања кредита, поштују начела одрживог развоја, и воде рачуна о намени зајма, то јест да ли је исти усклађен са одрживим развојем и утицајем на животну средину, јер то значајно утиче на углед банке.

Од 90-их година 20. века банкарски сектор препознаје да лоше еколошке перформансе њихових клијената представљају претњу њиховом пословном успеху и да су ризици клијената истовремено и ризици банака. До материјализације индиректне изложености еколошким и социјалним ризицима може да дође из више разлога: пословање клијента може бити угрожено новим прописима, може да дође до погоршања ликвидности клијента услед промене преференција потрошача као резултат тежње да се постигне одрживост, обавеза дужника да очисти контаминирана подручја може да угрози његову способност да отплати кредит, може доћи до смањења вредности колатерала (нпр. услед контаминације земљишта). (Delphi International Ltd., 1997, pp. 8-15)

Међународни програми и иницијативе као основа за увођење одрживости у банкарском пословању

Међународне организације, агенције и институције доносе широк спектар програма и иницијатива, које имају међународни карактер и исти имају за циљ да

³ Најшира дефиниција одрживог развоја је да је то „Развој који задовољава потребе у садашњости без угрожавања могућности будућих генерација да задовоље своје потребе” (World Commission on Environment and Development, [WECD], 1987).

помогну одрживом банкарству, то јест друштвено одговорном пословању банака у савременим условима.

Као прва иницијатива која се издвојила и била претходница Кјото протокола који је потписан 1997. године (први је увео шему carbon трговине) је UNFCCC и она се везује за 1992. годину. Након Кјото протокола, потписан је споразум у Копенхагену, циљ истог је да помогне развијеним земљама да спрече емисије штетних гасова и да им омогући да обезбеде новчана средства за спречавање поменутих штетних гасова. Наведени споразум није дао очекиване резултате, тако да је врло брзо потписан нови споразум у Канкуну. Сматра се, да су се са овим споразумом отклонили недостаци претходно наведеног споразума. После више година потписан је нови споразум у Паризу 2015. године и он је везан за смањење емисије штетних гасова. Поред ових споразума, који се више односе на животну средину, постоје и међународни споразуми и иницијативе које су директно везане за финансијски сектор, односно за банкарско пословање, а као најзначајније се издвајају Екваторски принципи, UN PRI, IIGCC и други. Наиме, улога финансијског сектора је да као одређени катализатор побољша и заштити животну средину, и управо се то овим иницијативама и покушава урадити.

Истиче се као врло значајна финансијска иницијатива UNEP FI, она је установљена 1992. године у Риу. „Чланови овог програма су приватне и јавне финансијске институције које су лоциране широм света и препознају одрживост као део колективне одговорности, подржавају приступе који антиципирају и спречавају потенцијалне негативне утицаје на животну средину и друштво“ (UNEP FI, 2016). Основни циљ овог UNEP FI (2016) програма је да уведе промене у финансијском сектору, како би он подржао одрживи развој, односно унапредити у финансијским институцијама (банкама), које су саставни део програма, систем за управљање животном средином.

Као значајан оквир за управљање ризиком заштите животне средине, као и друштвене средине, дизајниран за финансијске институције, у циљу што боље процене поменутог ризика, истичу се Екваторски принципи. (The Equator Principles Association, 2011). Екваторски принципи су настали 2003. године (са ревизијама 2006. и 2013. године) у циљу унапређења друштвено одговорног пословања финансијских институција. О њиховој имплементацији води рачуна Асоцијација Екваторски принципи и она ради на сталном унапређењу ових принципа. Ови принципи су у већини случајева били везани за пројектно финансирање, из разлога што је много лакше пратити појединачни утицај сваког пројекта на животну и друштвену средину. У наредној табели бр. 1 приказано је десет екваторских принципа, они представљају једну целину у оквиру које се врло успешно процењује утицај зајма на животну средину.

Табела бр. 1 – Екваторски принципи

1. Преглед и категоризација
2. Процена утицаја на друштвену и животну средину
3. Применљивост стандарда заштите животне и друштвене средине
4. Систем за управљање друштвеном и животном средином, Акциони план Екваторских принципа
5. Укључивање стејхолдера

6. Механизам за жалбе
7. Независна рецензија
8. Обавезе
9. Независан мониторинг и извештавање
10. Извештавање и транспарентност

Извор: The Equator Principles III (The Equator Principles Association, 2013)

Екваторски принципи деле све зајмове у три различите категорије. Категорија А има највећи негативни утицај на животну и друштвену средину, категорија Б има нешто мањи, док категорија Ц има најмањи могући или непостојећи негативни утицај на целокупно окружење. Пројекти који су у оквиру категорије А су високо ризични, и клијенти морају да изврше процену њиховог утицаја на животну и друштвену средину, и да на основу тога формирају адекватне технике и методе за релативно смањење тог негативног (штетног) утицаја.

Поред екваторских принципа постоје и „Лондонски“ принципи, који су дефинисани на Самиту у Јоханесбургу. Ови принципи имају за циљ заштиту животне и друштвене средине, финансирање одрживих пројеката, помоћ финансијским организацијама и њихова већа транспарентност, финансирање неразвијених подручја итд. Постоје и друге активности поред поменутих принципа, који директно или индиректно помажу финансијском сектору да побољша свој однос према животној средини. Активности су инициране од стране међународних организација и утичу на развој финансијске инклузије угроженог становништва. Светска банка је основала Global Findex и иницијативу FISS управо за мерење финансијске инклузије. Поред поменутих, постоје и друге иницијативе и организације које имају исти циљ, а то су FAS, CGAP и AFI, такође, треба поменути и организацију GPFИ која имплементира принципе и извештај о финансијској инклузији, који је усвојен на састанку 2010. године у Торонту.

Важно је поменути да постоје и међународне организације и институције које су основане од стране банака, али и других финансијских институција, које имају за циљ промоцију друштвено одговорног пословања. На тај начин, банке лакше организују истраживања, конференције и многе догађаје и активности. У Бриселу је 2001. године основана *European Federation of Ethical and Alternative Banks* и она окупуља банке које су оријентисане на друштвени аспект пословања. Организација која је основана од стране 36 банака широм света назива се „*Global Alliance for Banking on Values*“. 1989. године основана је организација, која је усмерена на друштвено одговорно пословање банака и она је можда и најстарија од свих а то је INAISE „*The International Association of Investors in the Social Economy*“. Инвестициони фонд непрофитног карактера који има за циљ да помогне финансијским институцијама које воде друштвено одговорно пословање, у виду пружања финансијских услуга и производа за појединце са средњим или ниским приходима, назива се NCIF (*National Community Investment Fund*).

Концепт одрживог банкарства

Банкарски сектор има одређени утицај на животну средину, иако се сматра релативно "чистим" сектором. Из тог разлога је од великог значаја напредак који су банке направиле у развоју интерних система за смањење свог негативног утицаја на животну средину (eng. *internal environmental management systems*), који се односи на побољшање унутрашњих перформанси у погледу управљања отпадом, потрошње енергије, рационализације ресурса и сл.

Од 90-их година 20. века банкарски сектор препознаје да лоше еколошке перформансе њихових клијената представљају претњу њиховом пословном успеху и да су ризици клијената истовремено и ризици банака. До материјализације индиректне изложености еколошким и социјалним ризицима може да дође из више разлога: пословање клијента може бити угрожено новим прописима, може до погоршања ликвидности клијента услед промене преференција потрошача као резултат тежње да се постигне одрживост, обавезе дужника да очисти контаминирана подручја може да угрози његову способност да отплати кредит, може доћи до смањења вредност колатерала (нпр. услед конаминације земљишта) (Report to the European Commission, 1997).

Концепт одрживог развоја у банкарству своди управо на прикупљање и пласирање новца не губећи из вида друштвене, еколошке и економске мотиве уз свесрдну подршку клијената који имају свест и желе да допринесу одрживом развоју. Одрживо банкарство је, стога, одлука банака да обезбеде производе и услуге само клијентима који узимају у обзир последице свог деловања, како са друштвене, тако и са стране животне средине (Voima и сар. , 2001).

Банке могу, исто тако, да улажу и у пројекте непрофитних и хуманитарних организација. Могу, такође, да буду значајна подршка културним манифестацијама и добротворним донацијама, као и да подрже многе еколошке иницијативе. Оне могу да се фокусирају и на грађење експертизе у пружању финансијских услуга за секторе који су важни за животну средину (еколошка технологије, вода, отпад, обновљива енергија и сл.). У циљу побољшања своје репутације банке пружају информације малим и средњим предузећима о законима, новим тржиштима, управљању еколошким и друштвеним ризицима итд. Јако је важно унапредити еколошке перформансе овог сектора, преко одобравања банкарских кредита, који представљају значајан извор екстерног финансирања малих и средњих предузећа.

Банке се, у процесу одобравања кредита, ослањају на финансијске извештаје предузећа у циљу процене финансијских ризика. *Добијање кредитне подршке се, међутим, може условити и испуњавањем одређених критеријума одрживости.* Пројекти се оцењују на основу финансијске одрживости, еколошке одрживости (какав ће утицај тај имати на животну средину) и друштвеног учинка (нпр. да ли пројекат друштвено прихватљив у заједници) (Hassan, Latiff, H. S. B. A., 2009).

У зависности од тога у којој мери је одрживост инкорпорирана у пословне процесе банака разликује неколико фаза у еволуцији модела пословања. (Jeucken, Voima, 2001). Наиме, прва фаза носи назив *дефанзивно банкарство* и најважније карактеристике ове фазе су: банка није активна на пољу укључивања принципа одрживости или у неким случајевима чак и одлаже примену прописа из ове области. Одрживост се не перципира као извор потенцијалних користи већ као извор трошкова које треба избећи. *Превен-*

тивно банкарство карактеристично је по томе што банке интегришу потенцијале користи, трошкове и ризике у своје свакодневно пословање што је, на неки начин, условљено првенствено регулаторним ограничењима или друштвеним притисцима. Узимају се у обзир унутрашњи процеси, као што су управљање заштитом животне средине и процена кредитног ризика. *Офанзивно банкарство* карактерише развој "зелених" производа, такође, финансирају се одрживи пројекти. Банке редовно објављују извештаје о одрживости и трагају за новим решењима и идејама. И на крају, последња фаза јесте *одрживо банкарство*. Ову фазу карактерише развијена корпоративна филозофија, где банка не тежи највећој финансијској стопи приноса, већ највећој стопи одрживог приноса уз профитабилност на дуги рок. Подстичу се пројекти са вишим ризицом, нижом стопом приноса и дужим периодима отплате. Захтева се, такође, да акционари имају исту визију и да постоји одређени ниво тражње друштва за одрживошћу.

Банке уводе тзв. „зелене” (енг. "green") *банкарске производе* који доприносе одрживом развоју. Потребу за очувањем животне средине прати потрага друштва за новим решењима, а то води креирању нових тржишта за финансирање (нпр. тржиште опреме за пречишћавање воде, енергија ветра и сл.). Преглед неких примера одрживих банкарских производа дат у наредној табели и осликава разноврсност одрживих банкарских производа.

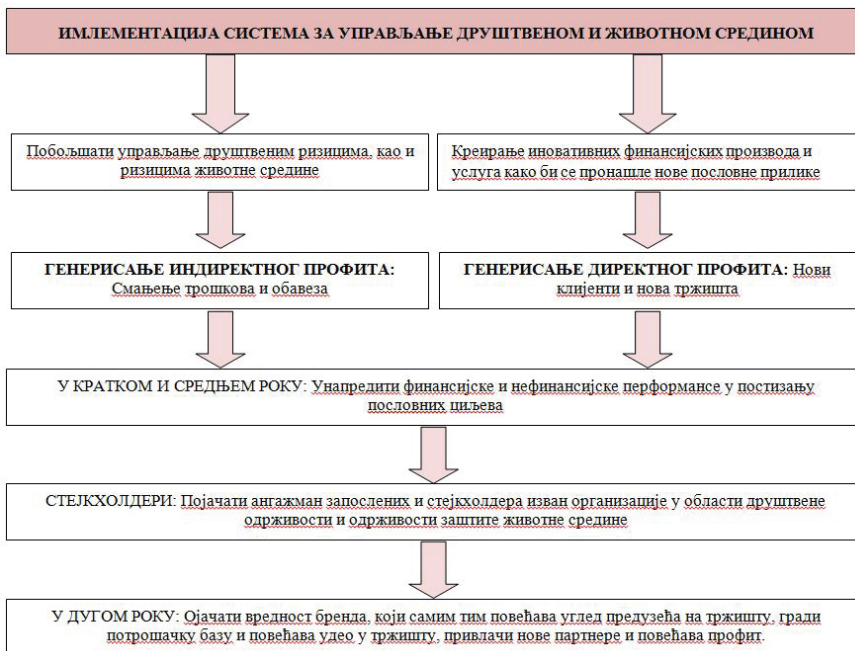
Табела бр. 2 - Разноврсност одрживих банкарских производа

Пословне линије	Примери одрживих банкарских производа
Банкарски рачуни и плаћање	<ul style="list-style-type: none"> решења која промовишу финансијску инклузију (нпр. чековни и штедни рачуни преко мобилног банкарства, онлине извештаји) "зелене" картице, еко-кредитне карте
Штедни рачуни	<ul style="list-style-type: none"> сертификати о депозиту и "зелени" штедни рачуни (за људе који желе да се њихов новац искључиво усмерава на пројекте који се фокусирају на одрживост) штедни рачуни код којих клијенти могу да одлучују о улагању дела својих штедних улога "зелени" дечији рачун
Кредитирање предузећа	<ul style="list-style-type: none"> "зелене" кредитне линије кредити за побољшање енергетске ефикасности
Кредитирање становништва	<ul style="list-style-type: none"> "зелене" хипотеке, кредити за хибридне аутомобиле, кредити за аутомобиле на чистије гориво
Инвестиционо банкарство	<ul style="list-style-type: none"> "зелене" обвезнице

Извор: Delphi International Ltd. (1997). The Role of Financial Institutions in Achieving Sustainable Development. Report to the European Commission, November, pp. 8-15; UNEP-FI (2016) Guide to Banking & Sustainability, Edition 2, United Nations Environment Programme, October 2016.

Многе компаније у производном сектору врло успешно управљају животном и друштвеном средином захваљујући систему за управљање истом. На тај начин могу реално да процене и управљају утицајем својих производних активности на животну средину. У савременим условима банке се све више одлучују на овај корак и уводе систем за управљање друштвеном и животном средином, који за њих представља системски процес, тако врше процену ризика заштите животне средине, повећавају своју оперативну ефикасност и ефикасност и утичу на однос клијената према друштву и животnoj средини.

Слика бр. 2 – Стратегија за стварање дугорочне вредности кроз одрживо банкарство

Извор: IFC (2007, стр. 29)

Као најзначајније предности система за управљање друштвеном и животном средином истичу се:

- систематски и конзистентан приступ друштвеним питањима и питањима животне средине;
- висок утицај на *cost-benefit* рацио;
- лака интеграција у постојећи организациони систем, који доводи до бољег управљања ризицима;
- унапређена комуникација која резултира бољим односима са јавношћу, стејкхолдерима и повећава приврженост запослених у организацији;
- олакшан приступ међународним финансијским тржиштима, мултилатералним финансијским институцијама као и развојним банкама.

Поред наведених предности, треба истаћи да многе банке које су одлучиле да уведу поменути систем имају значајне позитивне промене у свом пословању, и да чак ниједна банка није имала негативну промену у свом пословању од увођења истог. У наредној табели можемо видети до каквих позитивних промена је дошло у банкарском пословању након увођења система за управљање друштвеном и животном средином.

Табела бр. 3 – Позитивне промене након увођења система за управљање друштвеном и животном средином

Смањење ризика	74%
Побољшан приступ међународном финансирању	45%
Раст вредности бренда и раст репутације	39%
Развиле су нови посао	35%
Побољшани односи са друштвеном заједницом	26%
Смањење трошкова	17%
Виши квалитет рада	9%
Повећани приходи	9%
Развој нових производа и услуга	9%

Извор: IFC (2007) стр. 16

Фактори који мотивишу укључивање принципа одрживости у банкарско пословање

Фактори који утичу на укључивање одрживости у банкарско пословање могу потицати из интерног и екстерног окружења банке. Од *интерних подстицаја* највећи значај има већа укупна изложеност ризику услед занемаривања могућности материјализације индиректне изложености еколошким и социјалним ризицима. Вођене скључиво профитним мотивима, приватне финансијске институције су дуго занемаривале су еколошке и друштвене последице својих акција. С обзиром да производи банака сами по себи не загађују животну средину, сматрало се да корисници тих производа односно клијенти банака треба да носе одговорност за загађење које они проузрокују својим деловањем. Од 90-их година 20. века банкарски сектор препознаје да лоше еколошке перформансе њихових клијената представљају претњу њиховом пословном успеху и да су ризици клијената истовремено и ризици банака. До трансформације еколошког ризика у кредитни ризик може да дође из више разлога:

- пословање клијента може бити угрожено нпр. новим прописима заштите животне средине
- погоршање ликвидности клијента услед промене преференција потрошаћа као резултат тежње да се постигне одрживост.
- обавезе дужника да очисти контаминирана подручја може да угрози његову способност да отплати кредит,
- смањење вредност колатерала (нпр. услед конаминације земљишта)

Ризик губљења пословних могућности због неадекватног прилагођавања промењеним тржишним околностима односно перципирање одрживости као извора растућег, профитабилног тржишног сегмента који треба освојити. Имиц банке

koja investiraј u aktivnosti klijenata koje imaju negativne posledice po životnu sredinu i održivi razvoj uopšte može biti ugrožen. Naruшavanje репутације води губљењу постојећих клијената и отежаном стицању нових. Зато је одрживост у банкама мотивисана и очувањем и побољшањем репутације.

Из екстерног окружења се јављају различити притисци који утичу на растућу оријентацију банака на одрживост:

- јавни притисци услед раста забринутости за животну средину,
- јачање јавне тражње за квалитетом животне средине (на шта утичу нпр. новија научна открића здравствених ризика повезаних са загађењем бројне промене),
- промена у јавној перцепцији друштвене одговорности финансијског сектора,
- јачања свијести о утицају које банке могу имати на друштво у целини (велки потенцијал у овом смислу представља однос банка са малим и средњим предузећима где банке могу да утичу преко процеса кредитирања и пружања информација, затим утицај на понашање клијената преко понуде финансијских производа и сл.)
- растућа конкуренција која притиска банке да врше диверзификацију увођењем нових производа или целих пословних линија прилагођених потребама клијената.

Проблеми који прате одрживо банкарство

Ограничавање само на оне клијенте и пројекте који су у складу са принципима одрживости је извор потенцијалних проблема за банке у виду *губитка дела клијената, сужавања тржишта и губитка конкурентности* и у виду ограничења за примену концепта у мање развијеним земљама.

Питање профитабилности одрживих банака се често поставља. Међутим, и ако се у први план се ставља добороит друштвене заједнице па онда профит али тако да се осигура и економска одрживост банке. Ипак, управо су банке оријетисане на одрживост оствариле велики раст за време кризе и после ње и показале су се отпорнијим и много стабилнијим од комерцијалних банака које су у том раздобљу бележиле лоше пословне резултате. Резултати поређења перформанси 8 SFBs (*sustainability-focused banks*) одрживих банака (Tridos Bank, GLS Bank, First Green Bank, Alternative Bank Schweiz и друге) и 14 GSIFIs (*Global Systematically Important Financial Institutions*) које послују под сличним тржишним условима осветљавају снагу модела одрживог банкарства (ГАБВ, 2015 стр. 5) у светлу финансијске кризе и посткризног опоравка:

- виши ниво капитала (акцијски капитал/укупна актива 7,9% у односу на 6,9 SFBs у односу на GSIFs)
- показатељи профитабилности ROA и ROE показали су нижи ниво волатилност у односу на GFSI
- значајно већи раст кредита (12,2% у односу на 5,5%) депозита (12,0% у односу на 5,9%) који води већем расту активе и прихода (раст укупног прихода 9,1% у односу на 6,87%)

- значајно виши ниво финансирања реалне економије (код SFBs више од 75% активе чине кредити а што је скоро двоструко више наго што је код GSFI (39,6%) у 2014. години.

Одрживо банкарство као највиша фаза и имплементацији концепта одрживости у банкама заступљено је у развијеним земљама света будући да је за његову успешност потребно испуњење неких предуслова: развој индивидуалне свести и друштвене одговорности у погледу друштвене и еколошке одрживости, правна регулатива, прихваћеност принципа одрживог развоја у деловању самих клијената банке и сл. Насупрот томе, у земљама у развоју често постоји спремност да се прихватају пројекти који ће допринети расту БДП-а уз занемаривање негативних последица таквих акција на друштво и животну средину али је присутна тенденција да се и од традиционалних комерцијалних банака тражи већа друштвена одговорност и еколошка осетљивост. промовисање добре праксе. Значајну подршку развоју политика и иницијатива за одрживо финансирање у овим земљама од 2012. године представља SBN (*Sustainable Banking Network*), јединствена заједница регулатора финансијског сектора и банкарских удружења земаља у развоју, посвећена унапређењу одрживог финансирања у складу са међународном добром праксом. и године.

Закључак

Растућа улога банака за остваривање циљева друштвеног развоја одраз је притисака друштва које захтева виши ниво њихове посвећености, одговорности и подршке економском развоју. Банке се сматрају релативно чистим сектором, јер главни утицаји на животну друштвену средину банака нису физички везани за њихове производне процесе и производе, Интеграцијом одрживости у пословну стратегију и процесима доношења одлука, банке могу подржати еколошки или друштвено одговорне пројекте, иновативне технологије и одржива предузећа. Поред максимизације профита, брига о друштву, животној средини и економском развоју добија све више на значају у пословању банака. Одрживо банкарство карактерише велика транспарентност, социјална и еколошка осетљивост.

Литература

- Bouma, J.J., Jeucken M., Klinkers, L., (2001). *Sustainable Banking: The Greening of Finance*. Sheffield: Greenleaf Publishing in association with Deloitte & Touche.
- Delphi International Ltd. (1997). The Role of Financial Institutions in Achieving Sustainable Development. Report to the European Commission, November, pp. 8-15.
- Delphi International Ltd. (1997). The Role of Financial Institutions in Achieving Sustainable Development. Report to the European Commission, November, pp. 8-15.
- Equator Principles, 2013. The Equator Principles, s.l.: The Equator Principles Association

- Hassan, A. and Latiff, H. S. B. A. (2009) Corporate Social Responsibility of Islamic Financial Institutions and Businesses: Optimizing Charity Value, *Humanomics*, Vol. 25, No. 3, str. 177-188.
- IFC (2007) Sustainability Survey of Financial Institutions Report Banking on Sustainability, Financing Environmental and Social Opportunities in Emerging Markets (2007). Available at: <http://documents.worldbank.org/curated/en/434571468339551160/pdf/392230IFC1Bank1tainability01PUBLIC1.p>
- Jeucken, M., and Bouma, J. J. (2001). The changing environment of banks. In J. J. Bouma, M. Jeucken, & L. Klinkers (Eds.), *Sustainable banking: The greening of finance* (pp. 24-38). Sheffield: Greenleaf Publishing
- Relaño, F. (2011) Maximizing Social Return in the Banking Sector, *Corporate Governance*, Vol. 11, No. 3, str. 274-284.
- The Equator Principles Association, 2011. Available at: <http://www.equator-principles.com/index.php/about-ep>
- UNEP FI (2016) Available at <http://www.unepfi.org/about/>

Сања Филиповић¹*Економски институт/Универзитет Сингидунум* SCIENTIFIC REVIEW ARTICLE**Мирјана Радовановић²**

Received: August, 26, 2017

Универзитет Едуконс

Accepted: October, 30, 2017

P. 121-130

ЕНЕРГЕТСКА СИГУРНОСТ – КАКО ЈЕ ДЕФИНИСАТИ И КВАНТИФИКОВАТИ?

Абстракт

Иако је питање енергетске сигурности на високој лествици приоритета сваке земље, за сада не постоји јединствено прихваћена дефиниција енергетске сигурности. Постојеће дефиниције енергетске сигурности се могу поделити на две групе. Прву групу чине дефиниције које у фокусу имају краткорочни приступ односно, где је суштина на снабдевању енергијом. Другу групу дефиниција карактерише дугорочни приступ, односно сагледавање ширих аспеката енергетске сигурности као што су економски показатељи и еколошки показатељи. Иако постоји велики број дефиниција и различитих приступа енергетској сигурности, интересовање за саму методологију израчунавања показатеља енергетске сигурности није толико велико. Постојеће методе за квантитативно изражавање нивоа енергетске сигурности, у највећем броју случајева се базирају на краткорочном приступу, док се методе базиране на ширем концепту по правилу свде на композитне индексе који укључују велики број појединачних показатеља. На тај начин је омогућем свеобухватнији приступ, али практично посматрано постоје ограничења за мерење јер велики проблем представља доступност података.

Кључне речи: *енергетска сигурност, мерење, индекс, понуда³*

JEL classification: Q41, Q48

ENERGY SECURITY – HOW TO DEFINE AND QUANTIFY IT?

Abstract

Although the issue of energy security is highly positioned on the scale of priorities of each country, for now there is no commonly accepted definition of energy security. The definitions of energy security can be divided into two groups. The first group consists of definitions that are focused on short-term approach

¹ Sanja.filipovic@ecinst.org.rs

² Mirjana.golusin444@gmail.com

³ Рад је део истраживачког пројекта 179011 и 47009 који су финансирани од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

where the focus is on energy supply. The second group is characterized by long-term approach, this type of definitions take a broader aspects of energy security as well as economic indicators and environmental indicators. Although there are a number of definitions and different approaches to energy security, the interest for methodology of calculation of energy security is not so large. Existing methods for quantitative expression level of energy security, in most cases are based on short-term approach, while methods based on the wider concept are mostly the composite indices that include a large number of individual indicators. In this way enable a more comprehensive approach, but practically speaking there are limits to measure because the big problem is the availability of data.

Key words: *energy security, measurment, index, supply*

Увод

Енергетска сигурност представља веома важан показатељ националне сигурности као таква често утиче на геополитичка дешавања (Winzer, 2012). Разматрање енергетске сигурности је потпуно недовољиво од разматрања националне сигурности у целини (Downs, 2014). Стога је разумљиво што је питање енергетске сигурности на листи приоритета готово свих земаља.

С друге стране, још увек нема јединствено прихваћене дефиниције шта енергетска сигурност подразумева. Постоји већи број дефиниција које се могу поделити на оне које имају у фокусу сигурност снабдевања (*short term energy security*) и дефиниције које уважавају шири концепт енергетске сигурности (*long term energy security*). Бројне дефиниције енергетске сигурности и различити приступи мерењу отварају простор за детаљне анализе и предлоге за њихова унапређења (Kruyt et al., 2008).

Само мерење и поређење енергетске сигурности је предмет обимне методолошке расправе. Разумевање методологије и њено спровођење на што већем узорку земаља за дужи временски период доприноси даљем развоју постојећих методологија за израчунавање енергетске сигурности. Стога је неопходно да се спроведе што више емпиријских истраживања како би се критички сагледале постојеће методе мерења енергетске сигурности. Циљ овог рада је да систематизује досадашње дефиниције и методе енергетске сигурности и да се на основу критичке анализе укаже на потребна унапређења методологија за квантификовање енергетске сигурности.

Краткорочни и дугорочни приступ енергетској сигурности

Европска комисија (*European Commission, EC*) дефинише енергетску сигурност као способност да се задовоље будуће основне потребе за енергентима било на основу домаћих расположивих извора, било на основу увоза (EC, 2008).

Са друге стране, Развојни програм Уједињених нација (*United Nations Development Programme, UNDP*) уско повезују енергетску сигурност са националном сигурношћу и уз то ближе одређују енергетску сигурност као континуирану доступност енергије у различитим облицима у довољној количини по цени која се може платити (UNDP, 2001).

Међународна агенција за енергетику (*International Energy Agency, IEA*) је развила концепт који у великој мери одговара стварности, а енергетску сигурност посматра на кратак и на дуги рок. Међународна агенција за енергетику приступ енергетској сигурности на кратак рок посматра као способност енергетског система одређене земље да моментално и на најбољи могући начин одговори на промене у равнотежи између понуде и тражње. Са друге стране, дугорочни приступ енергетској сигурности инсистира на облицима снабдевања енергијом које је у складу са економским развојем, уз потребу за очувањем квалитета животне средине (IEA, 2014).

Дугорочни приступ дефиницији енергетске сигурности има и Центар за европске политичке студије (*Centre for European Policy Studies, CEPS*) који сматра да је енергетска сигурност стање у коме нација или сви њени грађани и пословни сектор имају приступ енергетима по разумној цени блиској будућности без озбиљног ризика који би угрозио континуитет снабдевања (CEPS, 2009).

Са друге стране, присталице краткорочног приступа сматрају да је енергетска сигурност питање способности енергетског (и свих односних система) да обезбеде довољно енергената за потребе једне земље. Сигурност снабдевања је на овом месту у фокусу посматрања. Мада постоје јасни докази да енергетска сигурност није само сигурност снабдевања (Sovacool et al., 2011), већина савремених метода мерења се заснива управо на одређивању степена сигурности снабдевања, без разматрања еколошких, социјалних и других аспеката (Kruyt et al. 2009). Свакако да је сигурност у снабдевању веома важна, али она је само један аспект енергетске сигурности, који ни на који начин не мери повезане еколошке параметер и добробит грађана (Augutis et al, 2012).

Мноштво дефиниција и приступа енергетској сигурности у великој мери намеће правце рада у будућности. Пре свега, за даље студије на овом пољу потребно је јасно разграничити научни и практични допринос истраживања, као и мерења енергетске сигурности на дуг и кратак рок (Jansen&Seebregts, 2010). Само дефинисање енергетске сигурности, у научном смислу, постепено губи на важности, јер много важнија постаје практична сврха одређивања нивоа енергетске сигурности, као аспекта од стратешког интереса за националну сигурност сваке земље. Стога су даљи научни напори да се усвоји јединствена дефиниција енергетске сигурности доведени у питање, из чега директно произилази немогућност да се утврди и јединствен начин за њено мерење (Golušin et al, 2014).

Са практичне стране, енергетска сигурност постаје све важније питање за сваку појединачну земљу, али разумевање и мониторинг енергетске сигурности су често недовољно методолошки утемељени, а тако добијене процене су несигурне и неизвесне (Vovoda, 2010). Осим тога, из досадашњих истраживања суштине енергетске сигурности постаје сасвим јасно да се она не може посматрати одвојено од специфичних карактеристика сваке земље и тренутка у коме се рачуна (Vovoda, 2012). Овако утврђен национални приступ дефинисању и, још више, концепирању

и планирању енергетски сигурне будућности, ствара одређене разлике између земаља, при чему се губи јединствен приступ енергетској политици, што је посебно видљиво на примеру земаља Европске уније (Umbach, 2010). Свака земља у Европској унији (а и шире) настоји да пронађе начин да обезбеди енергетски сигурну садашњост и будућност, при чему остаје све мање простора за поштовање раније прихваћених општих праваца развоја. Свака земља понаособ настоји да буде што мање енергетски зависна, јер је то јасно води у развој свих других облика зависности, који су најчешће дугорочно неповољни, а често доводе и до развоја геополитички конфликтних ситуација.

Постоје јасне препреке које онемогућавају одређивање јединствене дефиниције енергетске сигурности, пре свега неравномеран распоред енергетских ресурса у свету и унутар једне земље. Осим тога, постоји неуједначен приступ енергетским ресурсима, неуједначена потражња у различитим временским периодима и годишњим добима (Chester, 2010). Надаље, земље имају различита виђења сопствене економске, еколошке и социјалне будућности, различите гео-политичке приоритете и планове за будућност (Leung, 2011). У таквој ситуацији, било која методологија мерења енергетске сигурности може дати само приближан увид у стање у датој земљи у датом тренутку (McCarthy et al., 2007). На крају, веома је јасан велики и различит утицај промена цена енергената на енергетску сигурност. Наиме, високе цене енергената свакако имају директан утицај на економски развој, али и у тим случајевима, економија једне земље не смањује пропорционално потрошњу енергије. Са друге стране, ниске цене енергената утичу на повећање потрошње, а поготово на смањење улагања у обновљиве изворе енергије и енергетски ефикасне технологије (Cecchiet al., 2009).

Додатно, однос који постоји између параметара који утичу на енергетску сигурност је у великом броју истраживања јасно дефинисан као важнији од самих величина у којима су вредности наведених параметара изражене (Hippel et al., 2011). Стога је познавање односа између економског раста, одрживог развоја и енергетске сигурности од великог значаја за дефинисање будућних метода мерења (Vosylius et al., 2013). Већина досадашњих истраживања као један од закључака наводи потребу за континуираним преиспитивањем постојећих методологија и предлозима нових решења (Savacool et al., 2011). Наиме, енергетска сигурност није нови појам, али свакако захтева нови начин посматрања, дефинисања и мерења (Blum & Legey, 2012).

Методологије за мерење енергетске сигурности

У последњих десетак година развијено је неколико приступа мерењу енергетске сигурности, као начина да се вредност изрази у нумеричким величинама, чиме би се омогућило праћење, поређење и предвиђање енергетске сигурности. У пракси се најчешће користе следеће методе за квантитативно мерење енергетске сигурности: Шенон-Вејнеров индекс, индекс енергетске сигурности дефинисан од стране Међународне агенције за енергетику, индекс понуде и тражње за дучорочно снабдевање, индекс зависности од нафте, индекс осетљивости, индекс ризичног спољног снабдевања, показатељ социо-економског енергетског ризика, индекс ри-

зика енергетске сигурности дефинисан од стране Привредне коморе Сједињених Америчких Држава, модел краткорочне енергетске сигурности дефинисан од стране Међународне агенције за енергетику, и агрегирани индикатор енергетске сигурности.

Шенон-Вајнеров индекс (*Shannon-Wiener index*) јерелативно једноставан начин за одређивање степена енергетске сигурности. У суштини овај индекс вреднује начин за одређивање степена енергетске сигурности, а у обзир узима две основне вредности - удео енергената по врсти и део тржишта који заузима одређени снабдевач (Jansen & Seebregts, 2010).

$$H' = - \sum_{i=1}^R p_i \log p_i \quad (1)$$

Где p_i представља учешће енергетнтау енергетском миксу или тржишно учешће одређеног снабдевача i . Што је вредност за H већа, то је тржиште више диверзификовано. Као такав, индекс у великој мери указује на (не)зависности одређене земље у односу на снабдеваче енергентима. Већа диверзификација тржишта указује на способност да снабдевање енергентима у некој земљи није под јаким утицајем спољашњих промена односно, да се у случају промена релативно лако прилагођава (Lo, 2011). Основна замерка овом индексу је што је готово у потпуности оријентисан на страну понуде и као такав не узима у обзир преостале параметре у окружењу.

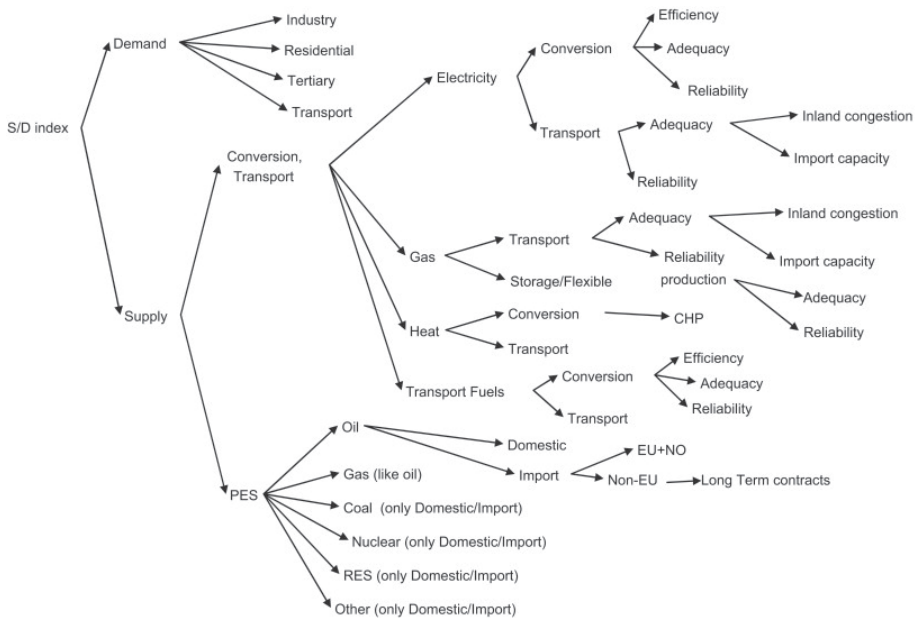
Индекс енергетске сигурности (*Energy Security Index, ESI*), који је дефинисала Међународна агенција за енергетику, се бави узроцима енергетске нестабилности и несигурности тако што посматра цене и физичку доступност енергената (IEA, 2007).

$$ESI = \sum_i (r_i \cdot S_{i,oil}^2) \cdot c_{oil} / TPES + \sum_i (r_i \cdot S_{i,gas}^2) \cdot c_{gas} / TPES \quad (2)$$

Где је $s_{i,oil}$ учешће сваког снабдевача (региона) на тржишту нафте, r_i је политички ризик региона i , $C_{oil}/TPES$ је учешће нафте у укупној примарној потрошњи енергије (*Total Primary Energy Supply, TPES*). Недостатак овог индекса је што је оријентисан искључиво на страну понуде, а често се доводи у питање како квантификовати и обезбедити поздане податке за политички ризик.

Индекс дугорочне сигурности снабдевања (*Supply/Demand Index for long-term security of supply, S/D Index*) посматра степен осетљивости и флексибилности како са стране снабдевача тако и са стране потражње (Scheepers et al, 2007). Овај показатељ је дефинисан као композитни индикатор састављен од преко 30 појединачних индикатора. Индикатори са стране тражње карактеришу потрошњу, док индикатори понуде описују карактеристике тражње за примарним енергентима, пренос и трансформацију примарне енергије. Слика 1 показује листу индикатора који су укључени у овај индекс.

Слика 1. Структура индекса понуда/тражња

Извор: Scheepers et al, 2007.

С обзиром да је сачињен од великог броја индикатора, овај индекс испуњава предуслове за висок степен обухватности фактора од значаја. Међутим, како подаци нису доступни за све земље то ограничава његову примену на мањи број земаља у којима постоји квалитетан систем сакупљања података.

Индекс зависности од нафте (*Oil Vulnerability Index*) је још један индекс из групе композитних индекса који посматра следеће показатеље: увоз нафте као проценат бруто домаћег производа, потрошња нафте по јединици бруто домаћег производа, бруто домаћи производ по глави становника, учешће нафте у укупној потрошњи примарних енергената, однос домаћих резерви и потрошње нафте, нето увозна зависност нафте, диверзификација извора снабдевања нафтом, политички ризик у земљама снабдевачима нафте и ликвидност тржишта (Gupta, 2008). Наведени индекс посматра искључиво степен рањивости земље на проблеме у снабдевању нафтом, јер не посматра остале енергенте. Осим тога, овај индекс посматра бруто домаћи производ по глави становника, што је већ укључено преко индекса потрошње нафте по глави становника.

Индекс рањивости (*Vulnerability index*) је композитни индекс који посматра пет различитих индикатора: енергетска инертност, енергетска увозна зависност, однос емисије угљен доксида у односу на TPES, одрживо снабдевање енергијом и диверзификација у транспорту енергената (Gnansounou, 2008). Наведени индекс уводи еколошки параметер (укључује емисију угљен диоксида) и посматра осетљивост у области снабдевања електричном енергијом и диверзификацију транспортних горива.

Индекс ризичности снабдевања (*Risky External Energy Supply*) процењује ризик увоза односно, увозну зависност преко одређивања степена диверзификације. Велику пажњу посвећује сигурности транспорта и претпоставља да је транспорт енергената са веће даљине ризичнији за земљу увозника (Blyth&Lefevre, 2004).

$$REES_a^f = \left[\sum_i \left(\frac{NPI_{ai}^f}{NPI_a^f} \right) F_{ia}^f r_i d_{ia} \right] \cdot NID_a^f \cdot SF_a^f \quad (2)$$

Где је NPI_a^f нето позитивна вредност увоза енергента f из земље i у земљу a , NPI_a^f је збир свих нето позитивних увоза од свих снабдевача за посматрану земљу a , F_{ia}^f је способност да се за референтну земљу a увоз енергента из једне земље f замени увозом из земље i у земљу, r_i је политички ризик у земљи снабдевача, d_{ia} је мера растојања између земље i и a , NID_a^f је нето увозна зависност земље a за енергент f и SF_a^f је учешће енергента f у земљи a .

Социо економски енергетски ризик (*Socio-Economic Energy Risk*) је оријентисан углавном на процену укупног ризика, а укључује следеће показатеље: диверзификација енергетских извора, диверзификација снабдевача, енергетски ресурси, енергетска интензивност, енергетска зависност, суспитуција енергената, развијеност енергетске мреже за транспорт, политичка стабилност, ликвидност тржишта, бруто домаћи производ. Као и сваки индекс који посматра већи број показатеља, овај индекс има ограничену примену само у земљама у којима постоји развијен систем мерења и поузданог прикупљања података. Осим тога, индекс користи показатељ политичке стабилности чије је одређивање повезано са великим бројем методолошких препрека.

Енергетски безбедносни индекс ризика (*The US Energy Security Risk index*), који је дефинисала Привредна комора Сједињених Америчких Држава, представља сложен композитни индекс који посматра 83 појединачна индикатора (US Chamber of Commerce, 2011). Од тога 21 индикатор се односи на гео-политичке процене (понедр 30%), 24 индикатор прати економске карактеристике (понедр 30%), 20 индикатора се односи на еколошке аспекте (понедр 20%) и 18 индикатора мери поузданост снабдевања (понедр 20%). Наведени индекс пружа веома прецизну слику енергетске сигурности јер покрива велички број индикатора, али је њихово прикупљање ограничено само на мањи број земаља.

Међународни индекс енергетске сигурности (*International Index of Energy Security Risk*) је дефинисан на основу претходног индекса као покушај да се степен енергетске сигурности Сједињених Америчких Држава упореди са енергетском сигурношћу брзо растућих привреда. Велика пажња је посвећена карактеристикама светског енергетског тржишта. Број појединачних индикатора је смањен са 83 на 28, при чему се посматра 8 посебних области (IEA, 2012).

Модел краткорочне енергетске сигурности (*The IEA Model of Short-term Energy Security, MOSES*) се базира на примени 35 различитих индикатора који су оријентисани ка снабдевању (Jewel, 2011). Модел је настао на бази претходних истраживања, а пре свих, студија које посматрају енергетску сигурност као меру три основна показатеља: издрживост (адекватност и поузданост енергетских ресурса и инфраструктуре), сувереност (осетљивост на претње из спољашњег окружења) и отпорност (способност подношења и одговора на различите поремећаје) (Cherп & Jewell, 2011). Потребно је нагласити да МОЕС методологија посматра искључиво

краткорочну енергетску сигурност, изражену у данима или недељама. МОЕС не узима у обзир индикаторе који имају дугорочне последице (еколошке и социјалне), те искључује процене доступности и промену цене енергената. Узимајући у обзир наведене карактеристике, ова методологија се може сматрати применљивом само у високо развијеним земљама.

Агрегирани индикатор енергетске сигурности (*Aggregated Energy Security Performance Indicator; AESI*) представља најновији индикатор енергетске сигурности који је заснован на процени 25 индикатора. У суштини, овај индикатор је посебно оријентисан на процену ефикасности спровођења енергетске политике, те је као такав адекватан за дугорочне процене (Martchamadol& Kumar, 2013).

Закључак

Комплексност и атрактивност једног таквог показатеља као што је енергетска сигурност, намећу различите приступе али и академске расправе и неслагања у вези са избором релевантних индикатора, као и одређивања њиховог значаја (пондера) и међузависности. Постојеће дефиниције се доста међу собом разликују пре свега у зависности од тога да ли посматрају енергетску сигурност из угла снабдевања или укључују и друге аспекте. Поред тога, разликују се у зависности од тога да ли оцењују енергетску сигурност на макро нивоу (земља, регион) или на микро нивоу.

Без обзира на дефиницију која се користи (ужи или шири концепт), енергетска сигурност данас се дефинише на националном нивоу, и у складу са сопственим виђењем садашњости и плановима за будућност. Настојање сваке земље да достигне и одржи енергетску самодовољност, као и развој и очување енергетског система који је отпоран на поремећаје - постају императив енергетске политике у свим земљама које настоје да очувају националну сигурност у целини. Стога би стабилност енергетског система, његова рањивост, отпорност и самодовољност требали да буду основни параметри мерења. Осим тога, потребно је узети у обзир и чињеницу да је енергетска сигурност динамичка категорија, јер у различитом моменту могу да постоје различити приоритети у једној истој земљи. Из наведеног произилази закључак да је стабилност у сфери енергетске сигурности много важнија него сама измерена величина, као и економски и еколошки трошкови који у вези са тим настају.

Најчешће се прави разлика између индекса који посматрају сигурност снабдевања, а занемарују тражњу. У већини случајева, показатељи енергетске сигурности се односе на одређене енергенте (најчешће нафта и гас), а занемарују нуклеарне ресурсе и обновљиве ресурсе енергије. Највећи број приступа посматра само неке аспекте енергетске сигурности као што су економски и еколошки. Политички и социјални аспекти често нису укључени и због тога што нису квантитативно мерљиви.

Разумевање методологије и њено спровођење на што већем узорку земаља за дужи временски период доприноси даљем развоју постојећих методологија за израчунавање енергетске сигурности. Први корак би био да се сагледају постојеће методологије и емпиријски резултати на бази њихове примене.

Литература

- Winzer, C. (2012). Conceptualizing energy security. *Energy Policy*, 46:36-48.
- Downs, E. (2014). The Chinese Security Debate. *The China Quarterly*, 177: 21-41.
- Kruyt, B., Van Vuuren, DP., de Vrijes, HJM., Groenenberg, H. (2010). Indicators for energy security. *Energy policy*37: 2166-2181.
- EC. (2006). Commission staff working document: annex to the Green Paper’.
- IEA. (2014). *Energy Supply Security: The Emergency Response of IEA Countries*. OECD/IEA: Paris.
- Sovacool, BK., Mukherjee, I., Drupady, IM., D’Agostino, AL. (2011). Evaluating energy security performance from 1990 to 2010 for eighteen countries. *Energy*, 36(10):5846-5853.
- Kruyt, B., van Vuuren, D. P., de Vrijes, H. J. M., Groenenberg, H. (2009). Indicators for Energy Security, *Energy Policy*, 37(6): 2166-2181.
- Augutis, J., Krikstolaitis, R., Martisauskas, L., Peciulyte, S. (2012). Energy security level assessment technology. *Applied Energy*, 97:143-149.
- Jansen, JC., Seebregts, AJ. (2010). Long-term energy services security: What is it and how can it be measured and valued? *Energy Policy*, 38 (49): 1654-1664.
- Golušin, M., Muinitlak Ivanović, O., Andrejević, A., Vučenov, S. (2014). Survey of socio economic growth in SE Europe – new conceptual frame for sustainability metrics. *Journal of Economic Surveys*, 28(1): 152–168.
- Vovoda, V. (2010). Evaluating energy security in the Asia-Pacific region: A novel methodological approach. *Energy Pollicy*, 38(9): 5258-5263.
- Vivoda, V. (2012). Japan’s energy security predicament post-Fukushima. *Energy Policy*, 46: 135-143.
- Umbach, F. (2010). Global energy security and the implications for the EU. *Energy Policy*, 38(3): 1229 – 1240.
- Chester, L. (2010). Conceptualising energy security and making explicit its polysemic nature. *Energy Policy*, 38 (2): 887-895.
- Leung, GCK. (2011). China’s energy security: Perception and reality. *Energy Policy*, 39(3): 1330-1337.
- McCarthy, RW., Ogden, JM., Sperling, D. (2007). Assessing reliability in energy supply systems. *Energy Policy*, 35(4):2151-62.
- Cecchi, A., Behrens, A., Egenhofer, C. (2009). Long-Term Energy Security Risks for Europe: A Sector-Specific Approach. Working Document, Centre for European Policy Studies, Brussels, Belgium.
- Gnansounou, E. (2008). Assessing the energy vulnerability: case of industrialised countries. *Energy Policy*, 36(10):3734-44.
- Molyneaux, L., Wagner, L., Froome, C., Foster, J. (2012). Resilience and electricity systems: a comparative analysis. *Energy Policy*, 47:188-201.

- Cherp, A. & Jewell, J. (2011). The three perspectives on energy security: intellectual history, disciplinary roots and the potential for integration. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 3(4):202-12.
- Hippel, D., Suzuki, T., Williams, J.H., Savage, T., Hayes, P. (2011). Energy security and sustainability in Northeast Asia. *Energy Policy*, 39(11): 6719-6730.
- Vosylius, E., Rakutis, V., Tvaronavčiene, M. (2013). Economic growth, sustainable development and energy security. *Journal of Security and Sustainability Issues*, 2(3): 5-14.
- Savacool, B., Mukherjee, I., Drupady, IN., D'Agostino, AL. (2011). Evaluating energy security performance from 1990 to 2010 for eighteen countries. *Energy*, 36(10): 5846-5853.
- Blum, H.& Legey, LFL. (2012). The challenging economics of energy security: Ensuring energy benefits in support to sustainable development. *Energy Economics*,34(6): 1982-1989.
- Jansen JC. & Seebregts, AJ. (2010). Long-term energy services security: what is it and how can it be measured and valued? *Energy Policy*, 38:1654-1664.
- Lo, L. (2011). Diversity, security, and adaptability in energy systems: a comparative analysis of four countries in Asia. *World Renewable Energy Congress*, Linköping, 8-13 May, Sweden.
- IEA, *Energy Security and Climate Policy*, IEA/OECD: Paris.
- Scheepers, M., Seebregts, A., De Jang, J., Maters, H. (2007). EU Standards for Energy Security of Supply, ECN/Clingendael International Energy Program. Petten, The Netherlands: European Commission, Directorate-General for Energy and Transport.
- Gupta, E. (2008). Oil vulnerability index of oil-importing countries. *Energy Policy*, 36:1195-1211.
- Gnansounou, E. (2008). Assessing the energy vulnerability: case of industrialized countries. *Energy Policy*, 36(10): 3734-3744.
- Blyth, W.& Lefevre, N. (2004). *Energy Security and Climate Change*. International Energy Agency Information Paper.
- Index of US Energy Security Risk*. (2011). US Chamber of commerce, Washington DC
- IEA. (2012). *International Index of Energy Security Risk*, US Chamber of Commerce, Washington DC.
- Jewel., J. (2011). *The IEA Model of Short-term Energy Security (MOSES) Primary Energy Sources and Secondary Fuels*, IEA: Paris.
- Cherp, A.& Jewell, J. (2014). The concept of energy security: Beyond the four As. *Energy Policy*, 75: 415-421.
- Cherp, A.& Jewell, J. (2011). The three perspectives on energy security: intellectual history, disciplinary roots and the potential for integration. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 3(4): 202-212.
- Martchamadol, J.& Kumar, S. (2013). An aggregated energy security performance indicator. *Applied Energy*, 103: 653-670.

ШАБЛОН / ТЕМПЛАТЕ ЗА ПИСАЊЕ РАДОВА

Име аутора (Font size 10 Normal) Times New Roman (SR-Cyrilic)
Факултет или институција и Град (Font size 10 Italic)

НАСЛОВ СРПСКИ (Font size 11 Bold)

Апстракт

Текст апстракта на српском ...

Кључне речи:

NASLOV ENGLISKI ili neki drugi jezik (Font size 11 Bold)

Abstract

Tekst apstrakta na engleskom ili na nekom drugom jeziku...

Key words:

НАСЛОВ (Font size 11 Bold)

Текст (Font size 10).....

Литература

1. Списиак литературе

Veličina strane 170mm x 240mm
Margine: Top 30mm Bottom 20mm
Left 22mm Right 22mm

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

33+502/504

ECONOMICS of Sustainable Development =
Економика одрживог развоја / editor-in-chief
Dragoljub Simonović. - Vol. 1, br. 2 (2017)- . - Niš :
Society of Economists "Ekonomika", 2017 - (Niš :
"Medinvest"). - 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 2560-421X = Economics of Sustainable
Development

